

ORIGINAL RESEARCH PAPER

The influence of cultural, social, and geographical contexts on the emergence of the first religious places in Islam and Judaism *

Seyyede Mahsa Bagheri ^{1,} , Seyed Behshid Hosseini ^{2, **} , Mahmoud Arzhmand ^{3,}

¹ Ph.D. in Architecture, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Tehran University of Art, Tehran, Iran.

² Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, University of Art, Tehran, Iran.

³ Associate Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, University of Art, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Article History:

Received	2021/10/11
Revised	2022/01/15
Accepted	2022/04/09
Available Online	2023/08/06

Keywords:

Islam
Judaism
Religious Places
Cultural Context
Social Context
Geographical Context

Use your device to scan
and read the article online

Number of References

44

Number of Figures

7

Number of Tables

3

Extended ABSTRACT

BACKGROUND AND OBJECTIVES: Religions do not develop in isolation; instead, they emerge within cultural, social, and geographical contexts. Islam and Judaism both originated in regions characterized by specific cultural, social, and geographical factors. Rather than rejecting these contexts, these religions often engaged with and, over time, influenced by elements that were compatible with their respective beliefs. This adaptation was driven by the need to foster empathy with the local people and facilitate the acceptance of the new faith. Consequently, religious places gradually took shape, and formed by the existing contexts. This study carries out a comparative analysis of the impact of cultural, social, and geographical factors in the birthplaces of Islam and Judaism on the development of their first religious places. It seeks to investigate the role of cultural, social, and geographical contexts in shaping the first religious places in Islam and Judaism?

METHODS: This research uses a qualitative, interpretive-analytical approach and utilizes a comparative methodology to investigate how the cultural, social, and geographical contexts in the birthplaces of Islam and Judaism influenced the formation of their early religious places. Data collection relies on extensive library resources. The case studies selected for examination include the Kaaba, the Medina Mosque, and the first Islamic mosques for Islam, and the Tabernacle, the Temple in Jerusalem, and the earliest synagogues for Judaism. The research treats cultural, social, and geographical contexts as interpretive and comparative units. It begins by identifying these contexts in the regions of Islam and Judaism's origins and then assesses their impact on the formation of the first religious places in these two religions.

FINDINGS: The findings of this study revolve around an analysis of how the cultural, social, and geographical contexts in these regions influenced the development of the first religious places in Islam and Judaism. In the cultural context, aspects such as artistic expressions, beliefs, individual values, and convictions originating from previous or new religious influences were examined. The social context encompassed political, economic aspects, customs, collective habits, societal norms, and values, while the geographical context included the climate and the physical location of the birthplaces of these religions and their relationship with the formation of religious places. Specifically, the study evaluated how these aspects and contexts influenced the creation of the Kaaba, the Prophet's Mosque in Medina, and the first mosques in Islam, as well as the Tabernacle of the Covenant, the Temple of Jerusalem, and the earliest synagogues in Judaism.

CONCLUSION: The results reveal that Islam and Judaism differed in terms of the extent to which each context influenced them. In the comparison of cultural contexts and aspects, including beliefs, individual values, and beliefs derived from previous or new religions, it became evident that both religions were influenced by the preexisting beliefs of the land. For instance, Islam embraced concepts such as the interaction between the present life and the afterlife, monotheism, and the rejection of polytheism, while Judaism

Extended ABSTRACT

adopted beliefs in the sanctity of stones and directions. In the comparison of social contexts and aspects, Islam prioritized collective worship and equal access to religious spaces for all members of society, as seen in the Kaaba and the Medina Mosque. Conversely, Judaism, influenced by beliefs in social hierarchies, exhibited spatial divisions and social hierarchies in accessing inner spaces, as witnessed in the Tabernacle of the Covenant and the Temple of Jerusalem.

HIGHLIGHTS:

- In the land of the emergence of Islam and Judaism, the formation of the first religious places influenced by cultural, social and geographical contexts of land.
- Religious places in Islam and Judaism are common in terms of being affected by cultural, social and geographical contexts of land, but they are not similar in terms of degree of impact.

ACKNOWLEDGMENTS:

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-forprofit sectors.

CONFLICT OF INTEREST:

The authors declared no conflicts of interest.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Journal of Iranian Architecture & Urbanism (JIAU). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited. No permission is required from the authors or the publishers.

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

HOW TO CITE THIS ARTICLE

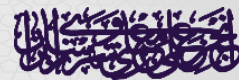
Bagheri, S.M.; Hosseini, S.B.; Arzhmand, M., (2023). The influence of cultural, social, and geographical contexts on the emergence of the first religious places in Islam and Judaism. *Journal of Iranian Architecture & Urbanism.*, 14(1): 21-39.

<https://dx.doi.org/10.30475/isau.2023.336840.1903>

https://www.isau.ir/article_173587.html

تأثیر بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی بر شکل‌گیری نخستین مکان‌های دینی اسلام و یهود*

سیده مهسا باقری^۱، سیدبهبید حسینی^{۲*}، محمود ارژمند^۳

۱. دکتری معماری، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر تهران، تهران، ایران.

۲. استاد، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر تهران، تهران، ایران.

۳. استادیار، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر تهران، تهران، ایران.

چکیده

مشخصات مقاله

ادیان اسلام و یهود در سرزمین‌های ظهور کردند که دارای بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی بوده است. این ادیان برای همراه کردن پیروان و سهولت پذیرش مردم، هر آنچه از این بسترها برآمده بود را به کل مردود ندانستند، بلکه با برخی از آن‌ها که منافاتی با دین جدید نداشت همراه شدند و حتی به مرور از آن‌ها تأثیراتی پذیرفتند. مکان‌های دینی ادیان نیز به تدریج تحت تأثیر بسترهای نامبرده شکل گرفتند. هدف پژوهش حاضر، مطالعه تطبیقی تأثیر بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی سرزمین پیدایش ادیان اسلام و یهود، بر شکل‌گیری نخستین مکان‌های دینی آنان بوده است. پرسش این است که بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی موجود در سرزمین پیدایش ادیان اسلام و یهود چه تأثیری بر شکل‌گیری نخستین مکان‌های دینی آن سرزمین داشته است؟ پژوهش از لحاظ راهبرد کیفی و از نظر ماهیت و روش تفسیری-تحلیلی است که با مطالعه و تحلیلی تطبیقی، تأثیر این بسترها را بر شکل‌گیری نخستین مکان‌های دینی ادیان اسلام و یهود جستجو کرده است. نمونه مورد مطالعه، نخستین مکان‌های دینی در دین اسلام یعنی کعبه، مسجد مدینه و نخستین مساجد اسلامی و در دین یهود یعنی خیمه عهد، معبد اورشلیم و کنیسه‌های نخستین بوده است. پژوهش بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی را به عنوان سطوح تبیین و تطبیق این مطالعه تطبیقی برگزیده است و نخست این بسترها را در سرزمین‌های پیدایش ادیان اسلام و یهود جستجو کرده و سپس به بررسی تأثیر آن‌ها بر شکل‌گیری نخستین مکان‌های دینی در دو دین نامبرده پرداخته است. نتایج پژوهش ضمن تأکید بر اشتراک تأثیرپذیری نخستین مکان‌های دینی ادیان اسلام و یهود از بسترهای نامبرده موجود در سرزمین پیدایش آنان و تحلیل چگونگی این تأثیر، تحلیلی تطبیقی از تأثیر این بسترها بر شکل‌گیری نخستین مکان‌های دینی در ادیان منتخب ارائه داده است.

تاریخ ارسال	۱۴۰۰/۰۷/۱۹
تاریخ بازنگری	۱۴۰۰/۱۰/۲۵
تاریخ پذیرش	۱۴۰۱/۰۱/۲۰
تاریخ انتشار آنلاین	۱۴۰۲/۰۵/۱۵

واژگان کلیدی

دین اسلام
دین یهود
مکان‌های دینی
بستر فرهنگی
بستر اجتماعی
بستر جغرافیایی

نکات شاخص

- در سرزمین پیدایش دین اسلام و یهود، شکل‌گیری نخستین مکان‌های دینی متأثر از بستر فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی آن سرزمین بوده است.
- پیدایش مکان‌های دینی در ادیان اسلام و یهود، از منظر تأثیرپذیری از بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی موجود در سرزمین مشترک، اما از نظر میزان تأثیر هر یک از این بسترها مشابه نیستند.

نحوه ارجاع به مقاله

باقری، سیده مهسا؛ حسینی، سیدبهبید و ارژمند، محمود. (۱۴۰۲). تأثیر بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی بر شکل‌گیری نخستین مکان‌های دینی اسلام و یهود، نشریه علمی معماری و شهرسازی ایران، ۱۴(۱)، ۲۱-۳۹.

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری نویسنده نخست با عنوان «تفسیر معماری دینی از منظر معمار» می‌باشد که به راهنمایی نویسنده دوم و سوم در دانشگاه هنر تهران انجام گرفته است.

* نویسنده مسئول

تلفن: ۰۹۸۹۱۲۱۲۲۹۲۲۰

پست الکترونیک: behshid_hosseini@art.ac.ir

مقدمه

بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی موجود در آن سرزمین بر شکل‌گیری نخستین مکان‌های دینی آن هستیم.

لذا هدف از پژوهش حاضر، مطالعه تطبیقی تأثیر بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی موجود در سرزمین‌های پیدایش ادیان منتخب اسلام و یهود بر شکل‌گیری نخستین مکان‌های دینی در این ادیان بوده است تا با بررسی و تحلیل چگونگی این تأثیر، معماران را در فرآیند طرح‌اندازی آثار معماری دینی، دین‌پژوهان را در مطالعه و تحلیل همه‌جانبه‌ی وجوه و بسترهای موثر بر شکل‌گیری این مکان‌ها و نه صرفاً وجه دینی، و هنرشناسان را در شناسایی آثار و نمونه‌های این معماری راهنما باشد.

لذا سعی خواهد شد تا از طریق منابع موجود، پاسخی برای پرسش‌های اصلی و فرعی ذیل ارائه شود:

پرسش اصلی پژوهش: بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی موجود در سرزمین شکل‌گیری دو دین اسلام و یهود چه تأثیری بر شکل‌گیری نخستین مکان‌های دینی در آن سرزمین داشته است؟

پرسش‌های فرعی: بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی موجود در سرزمین‌های پیدایش دین اسلام و یهود چگونه بوده است؟

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های فراوانی در خصوص دین، هنر و معماری دینی، مکان‌های دینی و تأثیر دین بر شکل‌گیری معماری یک سرزمین نگاشته شده‌است. شمار کثیری از پژوهش‌های موجود، صرفاً بیانی تاریخی از پیدایش ادیان است که می‌تواند برای بررسی بسترهای فرهنگی و اجتماعی سرزمین، اطلاعاتی را بدست دهد؛ اما به طور خاص به تأثیر بسترهای فرهنگی و اجتماعی موجود در سرزمین بر هنر و معماری دینی آن نپرداخته‌است. از تحقیقات موجود در زمینه تاریخ ادیان می‌توان به "تاریخ جامع ادیان" تألیف ناس (۱۹۹۱) اشاره کرد. نویسنده به ادیان ابتدایی و بیان ویژگی‌های مشترک ادیان بزرگ امروزی، همچنین مناسک، فرقه‌ها و تحولات ادیانی آن‌ها پرداخته است. آرمسترانگ (۲۰۰۳) در کتاب "خداشناسی از ابراهیم تا کنون"، تاریخچه یکتاپرستی در ادیان یهود، مسیحیت و اسلام را مورد بررسی قرار داده است و به نقد تثلیث در مسیحیت و وحدت در اسلام می‌پردازد. کتاب "تاریخ مختصر ادیان بزرگ"، تألیف شاله (۱۹۶۷) است که معرفی ادیان مردم ابتدایی و دین مصریان قدیم، ادیان هند، چین، ژاپن، ادیان ایران و آسیای غربی، دین یهود، ادیان اروپا، مسیحیت و اسلام بخش‌های اصلی این کتاب را تشکیل می‌دهند. مبلغی آبادانی (۱۹۹۴) در جلد دوم از کتاب "تاریخ ادیان و مذاهب جهان"، به بررسی ویژگی‌ها، تاریخچه و دیدگاه‌های ادیان

در تاریخ قومی را نمی‌توان یافت که گرایش به یک آئین و یا دین در آن‌ها یافت نشود. در ادوار مختلف، اقوام مختلف در سرزمین‌های مختلف، همواره دست بکار خلق مکان‌هایی دینی به منظور تأمین نیازهای نیایشی در دین خود شدند. آیا انسان می‌توانست بسترهای موجود در سرزمین خود را در ساخت این مکان‌ها نادیده انگارد؟

انسان در سرزمینی زندگی می‌کند که آمیزه‌ای از بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی را در درون خود دارد؛ و مجموعه این بسترها و عوامل در کنار یکدیگر، شاکله زندگی و باورهای وی را می‌سازد. لذا مکان‌های دینی نه تنها محمل بروز مضامین دین می‌گردد؛ بلکه بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی موجود در آن سرزمین را نیز در بر دارد. گویی مکان دینی از یک سو موضوع دین را شامل می‌شود و از سوی دیگر ساختار ظاهری بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی موجود در یک سرزمین را در موجودیتی دینی به منصفه ظهور می‌رساند. بدین ترتیب مکان‌های دینی، از جمله معماری معابد دینی، زمینه تجلی بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی موجود در سرزمین می‌شود و آن را به صورتی نامحسوس و در قالب کالبدی دینی منعکس و بازنمایی می‌کند. تقدس اورشلیم برای مسیحیان، یهودیان و مسلمانان، مکه برای مسلمانان و بعدها مساجد، کلیساها و کنیسه‌ها و فضاهای داخلی آن همگی تحت تأثیر همراهی دین با بسترهای زمانه و سرزمین‌ها بوده است.

تا کنون پژوهش‌ها و مطالعات گسترده‌ای در خصوص شکل‌گیری هنر و معماری دینی در سرزمین‌های مختلف انجام شده است. این مطالعات از این جهت که اغلب توسط دین‌پژوهان تهیه و تنظیم شده‌اند، بیشتر از جنبه اعتقادی و دینی به موضوع می‌پردازند. بنابراین با توجه به این که مکان‌های دینی موجود در سرزمین‌های مختلف را نمایشگر بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی موجود یک سرزمین منحصر به فرد در قالب یک جهان‌بینی خاص در پس کالبد بنا نامیدیم؛ ضرورت دارد تا تأثیر تمامی این بسترها در شکل‌گیری نخستین مکان‌های دینی ادیان مورد بررسی و پژوهش قرار گیرد، تا بتوان به گونه‌ای مستند در مطالعات اجتماعی، هنری، فرهنگی و... نیز بدان ارجاع داد و به عنوان منبع مورد استفاده قرار گیرد.

از طرفی اهمیت این موضوع زمانی بیشتر مد نظر قرار می‌گیرد که بدانیم بدون بررسی دقیق تمامی وجوه یک موضوع چندوجهی و با تأکید و توجه صرف بر یک وجه خاص از آن، نمی‌توان شناخت درستی از آن موضوع بدست داد. لذا برای شناخت عوامل موثر بر شکل‌گیری نخستین مکان‌های دینی در هر سرزمین، علاوه بر مطالعه تأثیر دین، نیازمند بررسی تأثیر

ریموند^۵ (۱۹۷۹) به نشانه‌شناسی عناصر موجود در معبد سلیمان می‌پردازد. گارودی^۶ (۱۹۸۵) در کتاب "مسجد آئینه اسلام" منشأ تمامی مشخصه‌های هنر اسلامی را خداوند می‌داند و مساجد را تجلی‌گاه قرآن، به عنوان کلام خداوند با انسان نام می‌برد. کوبان^۷ (۱۹۸۵) به توسعه و تغییر معماری مذهبی در دوره‌های اخیر می‌پردازد. هولم^۸ (۱۹۹۴) نیز در کتاب "مکان‌های مقدس" به معرفی ادیان بزرگ جهان، نظیر اسلام، مسیحیت، بودایی، هندو و یهودی و همچنین باورها، اعتقادات و مکان‌های مقدس این ادیان پرداخته است. کونور^۹ (۱۹۹۵) معبد سلیمان را به عنوان نمونه‌ای از معماری معابد که توانسته است جلال خدا را به ظهور برساند معرفی می‌کند. هافمن^{۱۰} (۲۰۱۰) در پژوهش خویش به دنبال پاسخ به این پرسش است که چه عناصر معماری در ایجاد فضایی مقدس در عبادتگاه‌های ادیان مختلف از معابد باستانی گرفته تا کلیسا، کنیسه و مساجد مدرن نقش دارند؟ ورکایک^{۱۱} (۲۰۱۴) با دیدگاهی انسان‌شناختی معماری مکان‌های دینی چون مساجد، کلیسا و کنیسه‌ها را به عنوان مراکز اجتماعی تداعی‌کننده امری متعالی معرفی می‌کند.

بنابر آن چه آمد هر کدام از منابع اشاره شده، از نظرگاه محدود و خاص خود به موضوع پرداخته‌اند. شمار کثیری از منابع موجود به ذکر تاریخ ادیان، بسترهای پیدایش آن و تاثیر دین بر هنر و معماری سرزمین‌های مختلف پرداخته‌اند. در این پژوهش‌ها تلاش برای بررسی چگونگی تاثیر بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی بر معماری دینی و به صورت خاص مکان‌های دینی، به عنوان یکی از نموده‌های بارز هنر و معماری یک سرزمین، کمتر به چشم می‌خورد. لذا در این پژوهش نگارندگان سعی کرده‌اند ضمن بررسی بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی موجود در سرزمین ادیان پیدایش اسلام و یهود، تاثیر این بسترها را در پیدایش نخستین مکان‌های دینی به عنوان صورتی خاص از هنر و معماری آن سرزمین نشان دهند.

روش پژوهش

این پژوهش از لحاظ ماهیت و روش به صورت «تفسیری-تحلیلی» و از لحاظ روش‌های گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای می‌باشد. راهبرد کلی این پژوهش نیز از نظر شیوه تجزیه و تحلیل کیفی محسوب می‌گردد.

ابزار سنجش: پژوهش در راستای شناسایی تاثیر بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی موجود در سرزمین پیدایش ادیان اسلام و یهود بر شکل‌گیری نخستین مکان‌های دینی آنان، لازم بود که از لحاظ انتخاب ابزار و روش‌های بررسی و تحلیل داده‌ها به روش‌هایی توجه کند که می‌تواند در راستای چارچوب فهم موضوع راهگشا باشد. لذا بر اساس مطالعات اولیه روش «مطالعه و تحلیل تطبیقی» که

مانی، مزدک، یهود، مسیحیت و اسلام می‌پردازد و مالرب (۲۰۰۰) در کتاب "انسان و ادیان"، نقش دین در زندگی فردی و اجتماعی انسان را مورد بررسی قرار می‌دهد و دین‌های بزرگ را معرفی و ارزش‌های بنیادین جریان‌های بزرگ معنوی را برمی‌شمرد. هالوی^۱ (۲۰۱۶) تاریخ مختصری از چگونگی پیدایش دین در بین انسان‌ها می‌نویسد و کاتز^۲ (۲۰۰۶) منحصراً به تاریخ دین یهود و پیدایش آن می‌پردازد و گودمن^۳ (۲۰۱۸) نیز با همین مقصود، تاریخی از دین یهود طی سه میلیون سال می‌نگارد.

در مقابل پژوهش‌هایی که به تاریخ ادیان پرداخته‌اند، شماری دیگر از پژوهش‌های موجود نیز تاثیر دین بر هنر و معماری یک سرزمین را مورد پرسش قرار می‌دهند و یا هنر و معماری یک دین خاص چون اسلام، مسیحیت و یهودیت را کاوش می‌کنند.

از جمله این پژوهش‌های می‌توان به "تاریخ هنر اسلامی" اثر پرایس (۱۹۸۵) اشاره کرد که در آن آغاز هنر اسلامی و رواج آن در سرزمین‌های مختلف بررسی شده است. تالبوت رایس (۱۹۹۶) نیز در پژوهشی مشابه هنر اسلامی را از نخستین سال‌های اسلام تا اواخر دوران صفویه بررسی کرده است. پژوهش پاپادوپولو (۱۹۸۹) در کتاب "معماری اسلامی" به معرفی نمونه‌های فاخر معماری اسلامی ویژگی‌ها و جزئیات آن پرداخته است. کتاب "آشنایی با معماری اسلامی ایران"، تالیف پیرنیا (۱۹۹۵) بحث درباره‌ی اندام‌های معماری در دوران اسلامی است. در بخش‌هایی از این کتاب نیز به معرفی مسجد به عنوان نمونه بارز معماری اسلامی پرداخته شد. بلخاری (۲۰۰۴) در کتاب "سرگذشت هنر در تمدن اسلامی" گزارشی تاریخی با تأکید بر موسیقی و معماری اسلامی ارائه می‌کند و سرگذشت هنر، موسیقی و معماری اسلامی را با تکیه بر مبانی عرفانی آن مورد بحث قرار می‌دهد. مگنس^۴ (۲۰۱۲) به باستان‌شناسی سرزمین مقدس اورشلیم از تخریب معبد سلیمان تا فتح مسلمانان پرداخته است.

شمار دیگری از پژوهش‌های موجود نیز به صورت خاص مکان‌های دینی موجود در ادیان و یا تاثیر دین بر پیدایش این مکان‌ها را می‌جویند. یه عنوان مثال، میلر (۲۰۰۳) در کتاب "تاریخ کلیسای قدیم در امپراتوری روم و ایران"، به مهیا شدن دنیا برای ظهور مسیح (ع)، منشا کلیسا و اقسام، تشکیلات و عبادات کلیسا و همچنین تاریخ کلیسای قدیم و کنونی در ایران پرداخت. گاردنر (۲۰۰۸) در بخش‌هایی از کتاب هنر در گذر زمان، به معرفی هنر و معماری صدر مسیحیت و اثر دین بر کلیساها پرداخته است و کلیساهای مختلف مسیحیان و ویژگی‌های کالبدی آن را مورد بررسی قرار می‌دهد. دهقان (۲۰۱۰) در کتاب "معماری اماکن مذهبی" مساجد، کلیساها، کنیسه‌ها و ویژگی‌های مشترک کالبدی و جزئیات فضاهای داخلی آن‌ها را معرفی کرده است.

مطالعه تأثیر بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی سرزمین بر پیدایش نخستین مکان‌های دینی آن خواهد پرداخت؛ و مطالعه میزان و مرتبه این تأثیر در محدوده این پژوهش نمی‌باشد. به بیانی دیگر هر یک از این بسترها ممکن است از نظر درجه و میزان تأثیر بر شکل‌گیری نخستین مکان دینی خویش متفاوت باشند. مطالعه در خصوص میزان این تأثیرات نیازمند وزن‌دهی این بسترها و رتبه‌بندی آن است که در محدوده مطالعات این پژوهش نمی‌گنجد. در ذیل وجوه مورد بررسی در بسترهای مختلف سرزمین آمده است:

بستر فرهنگی سرزمین: در بررسی بستر فرهنگی سرزمین پیدایش این ادیان، هنرها، باورها، ارزش‌ها و اعتقادات دینی که عمدتاً حاصل از آئین پیشین سرزمین و یا دین جدید ترویج یافته در آن بوده است مورد نظر این پژوهش قرار گرفت.

بستر اجتماعی سرزمین: بستر اجتماعی مورد مطالعه شامل وجوه سیاسی و اقتصادی جامعه، آداب و رسوم، عادات جمعی و همچنین هنرها و ارزش‌های جامعه می‌باشد.

بستر جغرافیایی سرزمین: شرایط اقلیمی و جوی و همچنین موقعیت جغرافیایی سرزمین ذیل بستر جغرافیایی مربوط به سرزمین مورد مطالعه قرار گرفت.

این بسترها و وجوهی که در هر کدام آمد به شکل مشخصی به چگونگی خلق یک مکان بخصوص مکان دینی یک سرزمین مربوط است. اینکه بخواهیم به یک مکان بدون توجه به بستر فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی آن یا به جامعه و فرهنگ، دین و اقتصاد بدون توجه به ظرف فضایی و مکان آن پردازیم بسیار دور از ذهن می‌نماید. این رابطه به صورت یک فرایند دو طرفه است که در آن فرهنگ مردم و جوامع، دین و اعتقادات ایشان و همچنین سیاست و اقتصاد آنان مکان‌ها را به وجود آورده و تغییر می‌دهند؛ و مردم خود به طرق مختلف تحت تأثیر این مکان‌ها قرار دارند. فرهنگ می‌تواند در یک مکان یا فضا شکل گیرد، اعتقادات تحت تأثیر یک مکان قرار می‌گیرد، اقتصاد می‌تواند در یک مکان رونق گیرد، یا حتی توسط شکل آن آسیب ببیند. یک مکان همچنین قادر است که واسطه انجام و برقراری روابط اجتماعی گردد (Carmona et al., 2009: 211) و یا به انسان در حفاظت از خویش در برابر عوامل جغرافیایی یاری رساند.

لذا مکان‌های دینی تحت تأثیر بستر فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی یک سرزمین و وجوه نامبرده در هر کدام از این بسترها صورت مخصوص به خود را پیدا خواهد کرد. در ادامه نخست به شرح اهم اوضاع موجود در سرزمین پیدایش دین اسلام و یهود خواهیم پرداخت و در نهایت در قالب جدولی چکیده این اوضاع را ذیل بسترهای فرهنگی، اجتماعی و

بیشترین مناسبت را با ماهیت پژوهش داشته‌است برای این پژوهش انتخاب گردید.

مطالعه تطبیقی عموماً برای تحلیل و فهم بهتر عوامل موثر در پیدایش یک یا چند رویداد ویژگی یا رابطه مورد استفاده قرار می‌گیرد. این نوع از مطالعه همچنین به ایجاد روابط بین دو یا چند پدیده، از طریق تحلیل، توضیح و تبیین ویژگی‌ها، تفاوت‌ها و شباهت‌های احتمالی آن‌ها می‌پردازد (Adiyia & Ashton, 2017: 1). رویکرد تطبیقی در حقیقت اشاره به شیوه شناخت هر موضوع یا پدیده دارد. یافته‌های این شیوه از پژوهش اصولاً تفسیری-تحلیلی است و به شناخت آن پدیده منجر خواهد شد. به منظور دستیابی به این یافته‌ها باید هر پژوهش تطبیقی در ابتدای امر سطوح یا واحدهای تبیین و تطبیق را مشخص سازد (Madandar Arani, 2015: 72-73). به بیانی معین کند که قصد دارد بر اساس کدام ویژگی‌ها، مولفه‌ها، یا سطوح موجود در دو یا چند پدیدار یا موضوع مورد مطالعه، به شناخت آن بپردازد.

لذا این پژوهش نیز به منظور ارائه تحلیلی تطبیقی، بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی موجود در سرزمین پیدایش ادیان اسلام و یهود را به عنوان سطوح تبیین و تطبیق برگزیده است. در همین راستا پژوهش در ادامه نخست به شناسایی و تبیین بسترهای موجود نامبرده در سرزمین پیدایش دین اسلام و یهود خواهد پرداخت و سپس با تأکید بر سطوح تبیین و تطبیق مختار خویش، یعنی همین بسترها، به تحلیل تأثیر آن‌ها در شکل‌گیری نخستین مکان‌های دینی می‌پردازد.

نمونه مورد مطالعه: به منظور تحلیل تأثیر بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی موجود در سرزمین بر شکل‌گیری نخستین مکان‌های دینی، نمونه مورد مطالعه در این پژوهش نخستین مکان‌های دینی، در دین اسلام یعنی کعبه، مسجد مدینه و نخستین مساجد اسلامی و در دین یهود، خیمه عهد، معبد اورشلیم و کنیسه‌های نخستین بوده است. دلیل انتخاب این نمونه‌ها تقدم زمانی ساخت این مکان‌های دینی در ادیان نامبرده نسبت به نمونه‌های مشابه آن در دین اسلام و یهود بوده است.

مبانی نظری

مبانی نظری این پژوهش به معرفی وجوه مختلف مورد بررسی در بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی و سپس شناسایی این بسترها در سرزمین پیدایش دین اسلام و یهود اختصاص دارد. پیش از معرفی این بسترها ذکر دو نکته حائز اهمیت است. نخست اینکه مراد این پژوهش از بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی موجود در سرزمین پیدایش ادیان اسلام و یهود، زمینه‌ها و اوضاع فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی موجود در سرزمین پیدایش این ادیان است که بر امکان وجود مکان‌های دینی تأثیرگذار است؛ دوم اینکه این پژوهش صرفاً به

جغرافیایی موجود سرزمین و وجوه مورد بررسی در هر بستر دسته‌بندی می‌کنیم.

شناسایی اهم اوضاع موجود در سرزمین پیدایش دین اسلام

شرایط جغرافیایی و موقعیت مکانی شبه جزیره عربستان، سرزمین پیدایش دین اسلام، کمبود آب و عدم امکان کشاورزی جامعه‌ای منزوی را رقم زد. شرایط نامناسب جغرافیایی طمع لشکرکشی و تهاجم جهان خارج را به کل از بین می‌برد (Shahidi, 2004: 12). برای آنان که پنداشتی از زندگی پس از مرگ نداشتند، زیستن در دهر همه چیز بود. جامعه‌ای که به منظور تسهیل زیستن و تحمل شرایط نامناسب مکانی به صورت دسته‌ها و قبیله‌های چند ده نفری زندگی می‌کردند و همین امر سبب می‌شد تا حاکمیت سیاسی مستقلی وجود نداشته باشد. عرب برای ایجاد روحیه جمعی که آن را شرط بقای خود می‌دید، ایدئولوژی «مروت» را پرورانیده بود؛ که بسیاری از کارکردهای دین را انجام می‌داد. ترجمان مروت مردانگی، دلیری در جنگ، صبر و بردباری در رنج، سرسپردگی بی‌چون و چرا به بزرگ قبیله، درافتادن با بی‌عدالتی و دستگیری نیازمندان را شامل می‌شد؛ و حس بی‌اعتنایی به مادیات را قوت می‌بخشید. مرام مهمان‌نوازی و مروت که بعدها در اسلام نیز اهمیت زیادی می‌یابد، دیگر در سده شش پاسخگوی اوضاع جدید نبود (Armstrong, 2003: 158-163). اکثر نقاط شبه جزیره به خصوص مکه فاقد تولید بود. نه زمین کشاورزی و نه تولید کالا. بنابراین ساکنان عربستان، به خصوص مکه، به کار تجارت روی آوردند. جنگ‌های ایران و روم و مسدود شدن جاده ابریشم، به رونق این تجارت افزود (Yar-mohammadi, 2011: 127) و سرمایه مقبولی را برای آنان فراهم کرد. این سرمایه اگرچه آنان را از زندگی چادرنشینی، رنج و گرسنگی رها نیکد، اما به ارزش‌های قبیله‌ای کهن لطمه‌هایی وارد کرد. باور به منافع جمعی جای خود را به فردمحوری داد و طایفه‌ها را به دشمنی با هم واداشت. در چنین زمینه‌ای اجتماعی، بازرگانی عرب به نام محمد(ص) در اوایل سده هفتم اسلام را به عرب معرفی کرد (Armstrong, 2003: 158-162). اسلام مفهوم وحدت و امت واحد را با خود همراه داشت. مسلمانان وظیفه داشتند جامعه‌ای عادلانه بسازند و هرکس بخشی از ثروت خود را برای کمک به فقیران مقرر دارد تا دارایی جامعه عادلانه تقسیم شود (Armstrong, 2003: 170).

عرب شاعر دوست و در سخنوری چیره‌دست بود. اسلام نه تنها این طبع شاعری را از آنان نستاند، بلکه آن را پیراسته نمود و جهت بخشید (Hakimi, 1989: 241). اسلام همچنین به ستیز با اعتقادات مردم، عرف و علایق آنان تا جایی که تعرضی با یگانگی خداوند نداشت، برنخاست. احکام امضایی فقه اسلامی در واقع ناشی از همراهی اسلام با اعتقادات مردم، عرف، سنت‌ها و مقرراتی است که پیش از

اسلام وجود داشته و شارع اسلام نیز آن‌ها را پذیرفته است. قرآن، معجزه محمد (ص)، با زبانی شعرگون بر این قوم نازل گردید. قرآن نماینده خدا در بین مردم شد و مانع از این گشت که خدا، حقیقتی توانا در آن سوی نادیدنی‌ها بماند و او را به دل وجود و جدایی بین دین و دنیا مقبول نمی‌نمود. پیام اصلی قرآن و اسلام، توحید وحدت و دوری از شرک و واسطه بین انسان و خدا بود و دقیق‌تر این است که بگوییم هدف اساسی اسلام ایجاد توحید و تعاملی بین دین و دنیا بود. اسلام برای زندگی دنیایی عرب، برنامه‌ها و دست‌عوارعمل‌هایی ارائه کرد. محمد (ص) الگوی رفتار مسلمانان گردید و آموزه‌های دین و دنیایی اسلام، از طریق قرآن و پیامبرش، به اعراب رسید. در اوایل اسلام محمد (ص) پیروانش را گفت در برابر خدا به زانو درآیند و نماز گزارند و بهتر این بود این نماز در فضای باز و بدون واسطه‌ای بین انسان و خدا ادا می‌شد تا انسان به یاری این حرکت‌های بیرونی، درون خود را پرورش دهد (Armstrong, 2003: 170). البته پاپادوپولو در تحقیقات خویش به این امر اشاره می‌کند که مسلمانان از ابتدای ظهور اسلام تا پیش از هجرت به مدینه با آزار و اذیت قریش برای ادای نماز مواجه می‌شدند (Papadopoulos, 1989: 10). در چنین وضعیتی پیامبر بار دیگر شان و جایگاه فردی و اجتماعی انسان، مرام مروت و بی‌اعتنایی به مادیات را به عرب یادآور گردید. اسلام انسان را مخلوقی نامید که از روح خدا در روح وی دمیده شده‌است. لذا مقام وی به خلیفه و نایب خداوند و جانشین خداوند بر زمین تغییر یافت و شان فردی و اجتماعی او تا حدی فزونی یافت که برای زندگی او هدفی جز نزدیکی به پروردگار تصور نگردید.

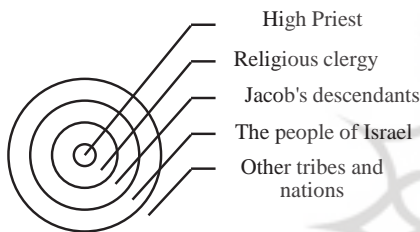
شناسایی اهم اوضاع موجود در سرزمین پیدایش دین یهود

«یهودیت دارای تاریخی طولانی و پرفراز و نشیب می‌باشد. پیروان این دین، گاهی در اقتدار و گاهی در اضمحلال، زمانی در کنعان و بیش از آن، در سفر و تبعید بوده‌اند» (Safai, 2015: 85). مطابق تورات، یعقوب در چادری با یهوه^{۱۲} کشتی گرفت و در آستانه پیروزی با خدعه یهوه شکست خورد. یهوه او را «اسرائیل» نامید که در زبان عبری به معنای کسی است که همراه خدا می‌جنگد (Irvani, 2004: 179). سابقه حضور بنی‌اسرائیل در جزیره العرب به دوره پیش از اسلام بازمی‌گردد. یهودیان یا عبرانیان، در قسمت‌های شمالی عربستان، مانند سایر قبایل قدیمی عرب، روزگار می‌گذرانیدند و حدود ۱۴ قرن پیش از میلاد به بین‌النهرین و فلسطین آمدند (Shale, 1967; Durant, 1958).

ترک زندگی بدوی و اشتغال به کشاورزی موجب گردید از آداب و عقایدی که اختصاص به شیوه زندگی پیشین آن‌ها داشت دور شدند. زندگی این قوم پیش از ظهور موسی(ع) مانند دیگر اقوام سامی در صحرا

خدا قوم یهود را برگزید تا پیام وی را در زمین بپراکند. آزمایشی که مسئولیت و فداکاری بزرگی را می‌طلبید. وفاداری به پروردگار در این رسالت از این قوم درخواست شد. اما این امر موجب گردید یهود همواره ادعای برگزیدگی کند و خود را از دیگر اقوام و ادیان برتر بداند. "در منابع تاریخی و متون دینی یهود، از ابتدای خروج تا امروز، پیوستگی انفکاک‌ناپذیری میان قومیت و دین وجود دارد... و قومیت‌گرایی پیام تلویحی برتری‌طلبی و تفاخر را در میان قوم القا می‌کند" (Irvani, 2004: 179). باور به برتری اجتماعی و قومی در مدلی از سلسله مراتب تقدس در متون مقدس یهود به صورت دوایر هم‌مرکز دیده می‌شود که نشان می‌دهد هر آنچه در محدوده دوایر باشد، می‌تواند خالص و پاک گردد؛ و آنچه در بیرون قرار می‌گیرد هیولایی، شیطانی و ناخالص است و هر چه به مرکز این دوایر نزدیک‌تر گردیم، به درجه پاک‌تری و تقدس افزوده می‌شود (Holm, 1994). شکل ۱ مدل قومی تقدس در متون مقدس یهود را نشان می‌دهد.

Fig. 1. The ethnic model of holiness in the Jewish religion, in the form of concentric circles, where the degree of purity and holiness of people can be recognized by the degree of proximity to the center of these circles (Holm, 1994)

اعتقاد به وجود سلسله مراتب قومی و اجتماعی و ایده برتری بنی اسرائیل در تفکر یهود به گونه‌ای رخنه کرد که حتی نبوت موسی به نجات این قوم نسبت داده شد و نه ابلاغ پیام الهی. گویی حفظ حیات قومی و اجتماعی آنان است که وظیفه انبیا بوده است. با این تفکر دین به ابزار حفظ حیات قوم برتر و وحدت یهود تبدیل گردید. و تفکر برتری اجتماعی تا جایی پیش رفت که تلمود زنده شدن پس از مرگ را تنها به انحصار مردگانی درمی‌آورد که در سرزمین اسرائیل و ارض موعود خفته باشند. گویی هویت فردی انسان یهودی در قومیت و جایگاه اجتماعی او منحل گشته است و توسط آن معنا می‌یابد. تلمود وظیفه یهود را تربیت فرزندان می‌داند که در تمام عمر عضوی از جامعه یهود بوده و به ملت اسرائیل پیوندند. آموزه‌های دین یهود با تاکید بر گناه نخستین آدم، انسان را به موجودی تبدیل کرد که برای زدودن گرد این گناه همواره در تلاش و تلاطم بوده است و گویی تلاش‌های این انسان زمانی به نتیجه خواهد رسید که وی را به اجتماع خود و ملت اسرائیل پیوند دهد. اعتقاد به فضیلت و برتری بنی اسرائیل موجب گردید یهود تنها اعضای جامعه بنی اسرائیل را قادر به زدودن گرد

و در کنار واحه‌ها بود و هر جا اندک آب و گیاهی مشاهده می‌کردند؛ خیمه و چادر می‌زدند. اعتقادات دینی آن‌ها در مراحل ابتدایی شباهت زیادی به آئین قبایل عرب بیابانگرد پیش از اسلام داشته است. برخی حیوانات را از روی ترس تقدیس می‌کردند و آنان را دارای روح شیطانی می‌دانستند. بعضی سنگ‌ها برای ایشان نیرویی جادویی داشت، به همان صورت که برخی از کوه‌ها در نظر آن‌ها اعجاب‌انگیز و قابل تقدیس می‌نمود. آتش نیز یکی دیگر از مقدسات قوم بنی اسرائیل بود و شاید این مسئله بدین جهت است که در صحرای سینا، یهوه خدای قوم یهود بصورت آتش و نور جلوه‌گر شد (Mahdizadeh, 1993: 46; Nas, 1991: 327).

خداوند پیرامون سال ۱۲۵۰ پیش از میلاد در کوه سینا بر موسی نمایان شد و احکام دین یهود را به او رسانید. یهود معتقد است دین آدم را خدا آفرید تا آلودگی‌ها را از زمین بزدايد، تا خدا به زمین درآید و در آن ساکن جاویدان شود (Malerbe, 2000: 51-52). در تاریخ یهود رسالت موسی (ع) در کوه‌ها و در مجاورت صخره‌ها آغاز گردید و ده فرمان پروردگار بر روی تخته سنگی به وی ابلاغ گردید. فرامینی که از جانب خداوند بزرگ برای اطاعت قوم بنی اسرائیل نازل شد (Majlesi, 1994; Holy Quran, soore Qes-soore Taha, Aye 9-36; Holy Quran, soore Qes-sas, Aye 29-35).

پس از رحلت موسی (ع) قوم بنی اسرائیل مراحل زیادی را پشت سر نهادند. ابتدا به رهبری یوشع بن نون شهر اریحا را به تصرف درآوردند. سپس عصر داوران و حکومت شیوخ مومن را پشت سر گذاردند. پادشاهی به خواست ایشان به مسح طالوت توسط ساموئیل نبی آغاز شد و داوود و سلیمان پادشاهان بعدی بودند. داوود در اورشلیم مستقر شد. سپس حکومت یهودیه به دلیل نارضایتی‌ها دو قسمت شد. اما در نهایت در قرن ششم قبل از میلاد با اسارت قوم در بابل، استقلال یهود به اتمام رسید. این قوم پراکنده شدند و در کشورهای مختلف سکنی گردیدند. این پراکندگی اصطلاحاً دوره آوارگی^{۱۳} خوانده می‌شود (Irvani, 2004: 182).

در حدود سال ۵۳۸ قبل از میلاد، بنی اسرائیل به کمک کوروش پادشاه ایران پس از پنجاه سال از اسارت و بردگی نجات یافتند و به اسرائیل بازگشتند و معابد خود را دوباره بنا کردند (Entezar Hojjat, 2007: 5). در ادوار مختلف تاریخی این محدوده جغرافیایی بارها دستخوش تغییرات اساسی شد؛ فتح ویران و تجدید بنا گردید (Hamidi, 1985: 35-260). یهود تابع ایران بود تا اینکه با تسلط اسکندر، به تابعیت یونان درآمد و یونانی مآبی در آن گسترش یافت. در آستانه میلاد مسیح رومیان بر فلسطین مسلط شدند و تابعیت روم آغاز شد. بالاخره در سال هفتاد میلادی به موجودیت سیاسی یهود توسط طیطوس امپراتور روم خاتمه داده شد (Irvani, 2004: 182).

«أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ» (Holy Quran, soore Al Omran, Aye 96) یعنی نخستین خانه‌ای که برای مردم مقرر شد، همان است که در سرزمین مکه است، که پر برکت و مایه هدایت جهانیان است. این مکان دینی به واسطه نص صریح قرآن ارزش و اعتبار وافر یافته است و خانه امن خدا تلقی می‌شود، خداوند کعبه را نظیر عرش خود قرار داده است و طواف کنندگان آن را، که آدمیان هستند، مانند فرشتگانی شمرده است که گرد عرش می‌گردند و با حمد پروردگارشان او را تسبیح می‌گویند (Jozzi, 1998: 5) و به واسطه این شان والا، هیچکس حق دست‌اندازی، قتل، شکار و خونریزی در آن ندارد.

پیش از این در جدول ۱ در بستر فرهنگی ذیل وجه باورها، ارزش‌های فردی و اعتقادات حاصل از آئین پیشین سرزمین و یا دین جدید ترویج یافته، به دعوت اسلام به توحید و دوری از شرک اشاره کردیم. کعبه، تمایل اسلام به توحید و دوری از شریک قائل شدن برای خداوند را به منصفه ظهور رسانید. ساختمانی یگانه که مسلمانان آن را مرکز عالم می‌دانند، از نظر آنان چنین بنایی در زمین هم‌تابی ندارد، حاجیان هفت بار به دور آن می‌گردند و به تعبیر گارودی این گردش را به گردش ستارگان به دور خورشید و یا گردش خون در رگ برای قلب وجود تعبیر می‌کنند (Garaudy, 1985: 81) و اینگونه کعبه در بستر اعتقاد مسلمانان به توحید پا می‌گیرد.

مطابق آن چه در جدول ۱ در وجوه سیاسی و آداب و رسوم، عادات جمعی و هنجارها و ارزش‌های جامعه در بستر اجتماعی آمد، پس از سده ۶ میلادی با از بین رفتن روحیه جمعی، دشمنی طوایف و بروز فردمحوری ناشی از سرمایه‌داری، نیاز به بازگشت به ارزش‌های کهن و اعتقادات پیشین و ارزشمندی جامعه‌ای عادلانه بار دیگر احساس شد. لذا کعبه در همراهی با این نیاز شکل گرفت. مسلمانان به عنوان یک امت، امکان تعبد پروردگار به صورتی جمعی یافتند و آن هم در بستر مکانی که در آن تفاوتی بین هیچ‌یک از اعضای اجتماع، حتی از نظر پوشش لازم برای طواف، پذیرفته نیست، کعبه به عنوان تجلی‌گاه این عدالت اجتماعی، مطلوب می‌نمود.

در جدول ۱ در بررسی بستر اجتماعی و وجه اقتصادی آن به مذمت ثروت انباشتن در عربستان و درافتادن با بی‌عدالتی چه پیش از اسلام و چه پس از آن، اشاره شد؛ لذا کعبه باید به گونه‌ای ساخته می‌شد تا خود نمود دوری از تجمل و بی‌عدالتی در توزیع ثروت و ثروت‌اندوزی باشد. همچنین در بررسی بستر جغرافیایی و وجه موقعیتی آن به شرایط نامساعد جغرافیایی، کمبود آب و ارتباط اندک عربستان با سرزمین‌های اطراف به واسطه جغرافیای خاص منطقه اشاره کردیم، این عوامل موجب گردید کعبه به ساده‌ترین فرم ممکن، یعنی به صورت

ناپاکی و گناه ذاتی خویش بدانند. برای یهود تمامی راه‌ها به سوی پاکی مسدود نیست. بلکه رستگاری از طریق پیوستن به قوم یهود و حل شدن در اجتماع دست یافتنی است (Cohen, 2010).

نکته دیگری که می‌توان بدان اشاره کرد و ریشه‌های آن را ناشی از تفکر برتری ملت اسرائیل بر سایر ملت‌ها دانست؛ اعتقاد به جهات مقدس در بین نخستین یهودیان بوده است. به عقیده یهودیان اسرائیل غربی‌ترین قسمت زمین است و بقیه ملت‌ها در شرق انتزاعی قرار می‌گیرند. مطابق با بخش‌های ابتدایی تورات، حرکت به سمت شرق منفی و موجب تنزل انسانی می‌شود. آدم و حوا بعد از خوردن میوه ممنوعه بهشت عدن را به سمت شرق ترک کردند. و قبایل پس از کشتن هابیل به سمت شرق حرکت کرد تا اولین شهر مسیر را یافت. پس از تقسیم سرزمین، ابراهیم سمت غرب را برگزید و لات سمت شرق. البته با مهاجرت یهودیان به سمت اروپا در غرب اسرائیل، شرق معنا و قدرت سمبلیک خویش را از دست داد. تا جایی که امروز مقدس‌ترین فضاهای پرستشگاه‌های یهودی در شرقی‌ترین دیوار آن جای می‌گیرد. همین ارتباط بین جهات عمودی و تقدس نیز برقرار است، حرکت به سمت بالا نشانه کیفی تکامل انسانی و حرکت به سمت پایین نشانی از تنزل انسانی است. مطابق با باب‌های ۲۲ و ۳۷ تورات حضرت ابراهیم به سمت بالای کوه حرکت کرد تا پسرش اسحاق را قربانی کند و این حرکت به سمت بالا موجب پیمان خداوند با وی شد. اورشلیم نیز در بالا و بر روی کوهی ساخته شد. و یا موسی هنگامی که از صخره‌های کوه سینا بالا رفت ده فرمان خداوند بر وی نازل شد. رابطه بالا و مرگ‌های مثبت (قربانی شدن) و روحانی بارها در تورات تکرار شده است. چنانچه موسی و هارون بر روی کوه دچمار مرگ شدند. در باب ۳۷ تورات، رابطه جهت پایین و شیطانی بودن و عالم اسفل نمایش داده می‌شود، هنگامی که برادران یوسف او را به چاه انداختند (Holm, 1994).

در جدول ۱ چکیده آنچه تا کنون در خصوص اوضاع موجود در سرزمین پیدایش ادیان اسلام و یهود آمد، ذیل یکی از بسترها و وجوه مورد مطالعه دسته‌بندی شده است.

یافته‌ها

پژوهش در ادامه به مطالعه و تحلیل تاثیر بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی سرزمین بر شکل‌گیری نخستین مکان‌های دینی اسلام و یهود پرداخته است.

تحلیل تاثیر بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی سرزمین در شکل‌گیری نخستین مکان‌های دینی اسلام

کعبه: در قرآن، معجزه پیامبر اسلام، می‌خوانیم:

Table 1. Summary of the cultural, social and geographical contexts of the land of the birth of Islam and Judaism

Contexts	The aspect under consideration	The land of the rise of Islam	Land of origin of Judaism
Cultural context	Artistic aspect	Poetry and rhetoric	-
	Beliefs and individual values resulting from the previous religion of the land or the new religion promoted	<p>Absence of the idea of the world after death (before the 6th century AD)</p> <p>The importance of life in the world (before the 6th century AD)</p> <p>The arrival of Islam (early 7th century)</p> <p>The poetic revelation of the Qur'an (after Islam)</p> <p>Interaction between the world and the world after death (after Islam)</p> <p>monotheism and avoidance of polytheism (after Islam)</p> <p>Practical and behavioral guidelines for life in the world (after Islam)</p> <p>Invitation to prayer (in an open space)</p> <p>Increasing human dignity to the status of God's successor (after Islam)</p>	<p>Jacob's wrestling with Jehovah and Jehovah's deception</p> <p>Consecration of some animals due to fear</p> <p>Belief in the magical power of stones</p> <p>Consecration of the mountain consecration of fire</p> <p>The exclusivity of resurrection after death to the dead of Israel and the Promised Land in the Talmud</p> <p>Raising children in order to increase the Jewish community and the nation of Israel in the Talmud</p> <p>Emphasis on Adam's Guilt in the Talmud</p> <p>Belief in holy directions - connection of vertical direction with holiness</p>
	Economic aspect	<p>Dealing with injustice (before the 6th century AD)</p> <p>Helping the needy (before the 6th century AD)</p> <p>The impossibility of producing goods and agriculture due to unfavorable geographical conditions (before the 6th century AD)</p> <p>The prosperity of trade instead of production (around the 6th century AD)</p> <p>Accumulation of capital (around the 6th century AD)</p> <p>Condemnation of accumulating wealth (after Islam)</p> <p>Fair distribution of society's property (after Islam)</p>	Improvement of the economic situation due to leaving the primitive life and engaging in agriculture
Social context	Political aspect	<p>Few invasions and raids, resulting from unfavorable geographical conditions (before the 6th century AD)</p> <p>Absence of independent political governance due to tribal life</p> <p>Courage in war due to harsh living conditions</p> <p>Unquestioning loyalty to the elder and leader of the tribe</p> <p>Blockage of the Silk Road</p> <p>Enmity of clans caused by individualism (about 6th century AD)</p> <p>The concept of unity and one nation (after Islam)</p> <p>Persecution of Quraysh (after Islam)</p> <p>Migration from Mecca to Medina (after Islam)</p>	<p>Capture of Jericho after the death of Moses</p> <p>The era of judges and the rule of religious sheikhs after the capture of Jericho</p> <p>The kingdom of Talat by the prophet Samuel</p> <p>David's kingdom and settlement in Jerusalem</p> <p>Solomon's Kingdom</p> <p>The division of the Jewish government</p> <p>The captivity of the people in Babylon in the sixth century BC</p> <p>Freedom by Cyrus after fifty years and Jewish citizenship from Iran until Alexander's invasion and domination</p> <p>Jewish Greek citizenship</p> <p>Roman domination of Palestine on the eve of Christ's birth and Roman citizenship</p> <p>The end of Jewish political existence in the year 70 AD</p>
	Customs, collective habits, norms and values of society	<p>The concept of "Morovat" (before 6th century AD) A social ideology</p> <p>The concept of hospitality and indulgence (before the 6th century AD)</p> <p>Isolated society (before the 6th century AD)</p> <p>Life in groups and tribes</p> <p>Life in tents</p> <p>Collective spirit (before the 6th century AD)</p> <p>Individualism caused by capitalism instead of collective spirit (after the 6th century AD)</p> <p>The value of a fair society (after Islam)</p>	<p>The inseparable connection between ethnicity and religion</p> <p>Belief in social and ethnic superiority</p> <p>Ethnicism and pride in ethnicity</p> <p>Belief in the existence of ethnic and social hierarchy</p> <p>Moses' prophecy with the motive of preserving Jewish ethnic and social life</p> <p>The dissolution of the individual identity of the Jewish person in the ethnicity</p> <p>The exclusivity of the possibility of erasing guilty to the members of the Israelite community</p> <p>Raising Jewish children in order to add to the Israeli community</p>
	Climate	<p>Unsuitable weather and climate conditions such as lack of water, scorching sun and hot weather</p> <p>The impossibility of agriculture due to unfavorable weather conditions</p> <p>The habit of camping due to weather conditions</p>	Camping caused by weather conditions in the early stages
Geographical context	Geographical location	Unsuitable geographical conditions and little connection with the surrounding lands	<p>presence in the Arabian Peninsula (northern parts of Arabia)</p> <p>Presence in Mesopotamia and Palestine (about 14 centuries BC)</p> <p>Leaving primitive life (about 14 centuries BC)</p> <p>Dealing with agriculture (about 14 centuries BC)</p> <p>The abundance of rocks and mountains in the Jewish land</p>

است. این انسان می‌تواند در هر کجا و در هر زمان و با زبان مخصوص خویش خدا را یاد کند. بدون آنکه مقید به ساخت مکانی برای ارتباط با خدا باشد. بدین ترتیب نخستین مساجد -در معنای سجده‌گاه- در اسلام، مکانی بود بدون محدودیت، گستره‌ای در بیابان. در هر جا و مکانی که وقت نماز می‌رسید، مسجد نیز زاده می‌شد. شکل ۲ سجده‌گاه نخستین انسان در بیابان‌ها را نشان می‌دهد.

Fig. 2. The first places of worship of Islam in the desert and affected by the belief that the relationship with God is not tied to the place and the traditions of the Prophet regarding the time of prayer anywhere on earth and As a result of the Arab habit of being outdoors and camping (Garaudy, 1985)

در بسترهای اجتماعی و وجه سیاسی این بستر در جدول ۱ به هجرت پیامبر از مکه به مدینه و رهایی از آزار و اذیت قریش اشاره شد. نتیجهٔ توأمان این شرایط، ساخت مسجد مدینه، اولین مسجد احداثی (پس از مسجد قبا) به دست پیامبر، بود. مسجدی بسیار ساده و بی‌پیرایه در حیاطی محصور و شبستانی بر پا شده از اجزای درختان خرما جهت تعبد و تعلم.

سادگی این مسجد در بستر اقتصادی موجود، که مردم از ثروت اندوزی به تنگ آمده و خواهان دریافتن با بی‌عدالتی در توزیع ثروت بودند، به سرعت افراد سطح پایین‌تر از لحاظ دارایی و ثروت را به خود جلب کرد. علاوه بر آن، این فضای جدید الاحداث از بدو پیدایش، خلاف عبادتگاه‌های ادیان پیشین، علاوه بر پاسخگویی به دو عملکرد مهم مذهبی و آموزشی، کارکردهای دیگری نیز به خود گرفت. این کارکردها در راستای همراهی با برخی از اعتقادات موجود بود. به عنوان مثال مجدداً به مرام مروت، که دستگیری نیازمندان را مسلم می‌دانست، تاکید شد و بخشی از مسجد به جایگاهی برای افراد مسکین تبدیل گشت؛ و در جهت حفظ عدالت مطلوب جامعه، نگهداری از بیت‌المال، در مسجد انجام می‌شد. پهلوان‌زاده در پژوهش‌های خود پاسخگویی به کارکردهای دیگری چون پایگاه حکومت و ابلاغ دستورات حکومتی، رسیدگی به امور قضاوی و شفاخانه را نیز به این مسجد نسبت می‌دهد (Pahlvanzadeh, 2011: 7).

یکی از موارد مهمی که در بررسی بستر فرهنگی ذیل باورها، ارزش‌های فردی و اعتقادات حاصل از آئین پیشین سرزمین و یا دین جدید ترویج یافته بدان اشاره شد، اهمیت زندگی در دنیا در پیش از سده ۶ میلادی و ایجاد تعامل بین دنیا و عقبی پس از اسلام بود. لذا مسجد مدینه به مکانی برای انجام امور معنوی و امور دنیوی مسلمانان تبدیل

مکعبی تهی و با در دسترس‌ترین مصالح ممکن، یعنی به سنگ و گل ساخته شود و اینگونه همراهی و پذیرش بیشتر اعضای اجتماع بخصوص افراد محروم را بدست آورد.

در بستر اجتماعی و وجه سیاسی جدول ۱ مفهوم وحدت و امت واحد مطرح شد. امتی واحد، در کعبه اتحاد و یگانگی را تجربه کردند. این اتحاد باز هم فراتر از این گام برمی‌داشت؛ زمانی که در «زمان مشخص» رو به سوی این «مکان مشخص» به عبادتی واجب و مشخص در راه خدا و در زمان حج واجب پرداخته می‌شود. این عبادت همان دستورالعمل‌های عملی و رفتاری بود که در بررسی بستر فرهنگی ذیل باورها، ارزش‌های فردی و اعتقادات حاصل از آئین پیشین سرزمین و یا دین جدید ترویج یافته، از آن یاد کردیم و اسلام آن را در این مکان دینی بر مسلمین مقرر کرد.

مسجد پیامبر در مدینه و مساجد نخستین: چنانچه در بررسی بستر فرهنگی ذیل باورها، ارزش‌های فردی و اعتقادات حاصل از آئین پیشین سرزمین و یا دین جدید ترویج یافته آمد، با ظهور دین اسلام و دعوت مردمان به پرستش خدا توسط رسول او، آئینی نو تبلور یافت که جهت پیروان خود، عبادات و وظایفی را معین نمود. نماز، یکی از این عبادات و دستورالعمل اعطایی پیامبر به انسان برای زندگی بود. چنانچه در بستر اجتماعی و وجه سیاسی این بستر در جدول ۱ آمد، تا زمان سکونت مسلمانان در مکه به دلیل آزار و اذیت قریش، دعوت به ساخت مکانی دینی به منظور ادای نماز وجود نداشت و یا حداقل شاید نیاز به وجود چنین مکانی نبوده است (Papadopoulos, 1989: 10). البته عادت به بادیه‌نشینی اعراب و بودن در فضای باز، که مطابق جدول ۱، از بسترهای جغرافیایی و همچنین فرهنگی موجود ناشی بود، با تاکید اسلام به حفظ ارتباط بین انسان و خدا این امر را تشدید می‌کرد. در کنار آن روایت‌های پیامبر اسلام که «تمام زمین برای من مسجد است» و «در هر جا که وقت عبادت فرا رسد، باید نماز بگذاری و هم آنجا، به منزلهٔ یک مسجد است» آموزهٔ تفکر مسلمانان در خصوص ارتباط با خدا گردید (Papadopoulos, 1989: 9). نگاه دیگری که می‌توان در خصوص این روایت داشت این است که مساجد -چنانچه از نام آن پیداست- محلی برای سجدهٔ خداوند و ستایش او است و در اسلام به سجده‌گاه تعبیر شده است. با این تعبیر هر آنچه سجده‌گاه خداوند باشد، به واسطهٔ او مقدس خواهد بود و کرامت پیدا می‌کند. حتی اگر این سجده‌گاه خود انسان باشد؛ چرا که انسان به واسطهٔ هفت موضع سجد در بدن خویش -که به مواضع سجده‌گاه خداوند تعبیر می‌گردد- به خدا اتصال می‌یابد، این امر در راستای افزایش شان انسان تا مرتبهٔ خلیفه خداوندی در بررسی‌های بستر فرهنگی ذیل باورها، ارزش‌های فردی و اعتقادات حاصل از آئین پیشین سرزمین و یا دین جدید ترویج یافته

کنده درخت خرما که در آن زمان برای ایستایی سقفها پوشیده با لیف خرما استفاده می‌شد به شکل ستون‌های مساجد متاخر در آمد. و شبستان ساده مسجده مدینه که برای آسایش اقلیمی مومنین بر افراشته شده بود؛ آرکی تایپ شبستان‌های مساجد متاخر گردید. چنانچه پیش از این در بستر فرهنگی ذیل باورها، ارزش‌های فردی و اعتقادات حاصل از آئین پیشین سرزمین و یا دین جدید ترویج یافته آمد، اعتقاد و باور بادیه‌نشینان و مسلمانان بر این بود که نماز باید در فضای باز باشد و ارتباط انسان و آسمان قطع نگردد. همین امر موجب شکل‌گیری صحن و فضای باز وسیع در مسجد مدینه و مساجد متاخر گردید. بعدها در دیوار رو به قبله این مسجد نیز فضای محراب ایجاد گردید. فضایی که گروهی از محققین آن را نخستین محراب معماری اسلامی نامیدند. محراب که جهت عبادت را برای مسلمانان مشخص می‌کرد، سنگ ساده‌ای بود که جهت را در مسجد پیامبر مشخص می‌نمود. همچنین هنگام حیات پیامبر، ایشان گاهی در مواقع تعلیم مسلمانان، بر روی چهار پایه کوتاهی از تنه درخت نخل و مقابل افراد می‌نشستند. بدین جهت منبر کوچکی با سه پله، به عنوان اولین منبر ساخته شد. پیامبر تصمیمات مهم را از روی آن به اطلاع می‌رساند و با پیروان صحبت می‌کرد. و بعدها به یک نشانه لازم برای مساجد اسلامی مبدل گردید (Prochazka, 1994; Balkhari, 2004; Pahlvanza-deh, 2011). تقریباً معماری تمام مساجد سده‌های نخستین، مانند سامرا، جامع کوفه، حتی نمونه‌هایی از سده‌های بعد در ایران-مانند جامع فهرج- پیرو همین الگوی نخستین مسجد پیامبر ساخته شدند و صرف نظر از تغییرات جزئیات آن، تیپولوژی و پلان اولیه این مساجد همگی با مسجد ساده مدینه که محمد(ص) در آن ساکن بود تشابه دارد. در جدول ۲ چکیده اهم تأثیرات بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی موجود در سرزمین پیدایش دین اسلام را در پیدایش کعبه، مسجد مدینه و مساجد نخستین نشان داده شده است.

تحلیل تأثیر بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی سرزمین در شکل‌گیری نخستین مکان‌های دینی یهود

خیمه عهد: چنانچه در جدول ۱ در بستر فرهنگی ذیل باورها، ارزش‌های فردی و اعتقادات حاصل از آئین پیشین سرزمین و یا دین جدید ترویج یافته و همچنین در بستر جغرافیایی ذیل موقعیت جغرافیایی سرزمین گسترش دین یهود آمد، سنگ و صخره برای قوم یهود پیش از ظهور موسی(ع)، اعجاب‌انگیز و رعب‌آور بود، در کنار آن فراوانی صخره و کوه در آن اقلیم گویی زمینه‌ای را برای ابلاغ ده فرمان خداوند روی لوحی سنگی فراهم کرد، تا بابتی گشاید تا قوم آن را پذیرفته و رهنمون گردند. آبادانی معتقد است موسی پس از دریافت فرامین دهگانه به میان قوم

شد. چرا که اساساً اسلام جدایی بین دین و دنیا را طلب نمی‌کرد. پیام اصلی اسلام می‌بایست در بطن زندگی دنیایی مسلمانان وارد می‌شد، تمام ابعاد زندگی اجتماعی مسلمانان را در بر می‌گرفت و در پیوندی عمیق با زندگی روزمره جامعه اسلامی تعریف می‌گشت. این مسجد گویی رویی به سمت دنیا داشت و رویی به عقبی و از بناها و طبیعت اطراف جدایی نمی‌طلبید، نور و هوا به درون مسجد می‌آمد و پرنندگان برفراز مساجد به پرواز در می‌آمدند. کار و تن‌آسایی در کنار هم و مکمل هم بود و ذهن و روح به آرامش می‌رسید. محمد(ص) در مسجد مدینه هم زندگی می‌کرد و هم به عبادت می‌پرداخت. این امر - نبود جدایی بین بناهای دینی و دنیایی - به الگویی برای مساجد سنتی اسلامی تبدیل شد که به مدارس و بازار گشایشی دارند.

از طرفی بنا بر آنچه در بررسی بستر فرهنگی ذیل باورها، ارزش‌های فردی و اعتقادات حاصل از آئین پیشین سرزمین و یا دین جدید ترویج یافته، در خصوص انسان بیان شد، انسان خلیفه و نایب خداوند و جانشین او بر زمین بود. انسان با چنین مقام و شان فردی و اجتماعی والا، از پذیرفتن هرگونه واسطه بین خود و خدای خود که نمودی از شرک بود، نهي می‌شد. مسجد مدینه چون سایر مساجد سال‌های اولیه اسلام در نهایت سادگی رخ نمود. چرا که هیچ چیز نمی‌بایست بین انسان و خدا قرار گیرد و یا نقش واسطه‌گری داشته باشد. مسجد مادامی می‌توانست نقش خویش را به درستی برای این انسان مسلمان ایفا کند که عین بی‌واسطگی باشد و خود به عنوان هدف اصلی و تنها مکانی که قادر خواهد بود انسان را به خدا برساند جلوه‌گری نکند، عین سادگی باشد و هرگونه واسطه‌ای را بزدايد. استفاده از مصالح در دسترس و بوم‌آورد چون کنده و لیف درخت خرما و سنگ بر این سادگی می‌افزود و به مرور این مسجد را به الگویی ثابت برای مساجد اسلامی تبدیل کرد. شکل ۳ پلان اولیه خانه و مسجد ساده پیامبر در مدینه را نشان می‌دهد.

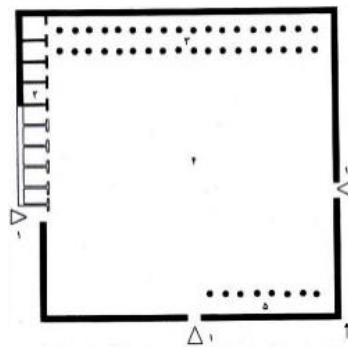

Fig. 3. Map of the house of the Prophet – Mosque of Medina: the first mosque of Islam. A simple mosque that was formed as a result of Muslims avoiding the existence of intermediaries between man and God and fighting against wealth accumulation. A mosque with multiple functions, which became a place for the spiritual and worldly affairs of believers (Pirinya, 1995)

Table 2. Summary of the main influences of the cultural, social and geographical contexts of the land of the birth of Islam in the birth of the Kaaba, Medina Mosque and the first mosques

Context	The aspect under consideration	The situation of the land of the birth of Islam in the studied contexts and aspects	Influence on the creation of the Kaaba, Medina Mosque and the first mosques
Cultural context	Beliefs and individual values resulting from the previous religion of the land or the new religion promoted	Absence of the idea of the world after death (before the 6th century AD)	Allocation of Medina Mosque to the place of spiritual and worldly affairs of Muslims
		The importance of life in the world (before the 6th century AD)	The interaction of Medina Mosque with surrounding buildings and nature.
		Interaction between the world and the world after death (after Islam)	
		monotheism and avoidance of polytheism (after Islam)	The unity of the Kaaba building
		Practical and behavioral guidelines for life in the world (after Islam)	Invitation to worship the Kaaba as a Hajj
		Invitation to prayer (in an open space)	Invitation to build a religious place for prayer (Medina Mosque)
Social context	Economic aspect	Helping the needy (before the 6th century AD)	Allocation of a part of Medina Mosque to poor people
		Dealing with injustice (before the 6th century AD)	The Kaaba and the mosque of Medina are a symbol of avoiding luxury and injustice in the distribution of wealth
		Fair distribution of society's property (after Islam)	Attracting people due to the simplicity and simplicity of Medina Mosque
	Political aspect	Condemnation of accumulating wealth (after Islam)	Allocating Medina Mosque to a place to keep people's property
		Absence of independent political governance due to tribal life	Madinah Mosque is a base for the government, the delivery of government orders and handling of judicial affairs
		Enmity of clans caused by individualism (about 6th century AD)	The possibility of worshipping God collectively in the Kaaba and the Medina Mosque
Geographical context	Customs, collective habits, norms and values of society	The concept of unity and one nation (after Islam)	Experience the unity by worshipping at a specific time in Kaaba
		Persecution of Quraysh (after Islam)	Invitation to build a religious place for prayer (Building a mosque in Medina)
		Migration from Mecca to Medina (after Islam)	Allocation of a part of Medina Mosque to poor people
	Climate	The concept of "Morovat" (before 6th century AD) A social ideology	The possibility of worshipping God collectively in the Kaaba and the Medina Mosque
		Collective spirit (before the 6th century AD)	
		Individualism caused by capitalism instead of collective spirit (after the 6th century AD)	Kaaba is a manifestation of equality and social justice even in human clothes
Geographical location	The value of a fair society (after Islam)	Allocating Medina Mosque to a place to keep people's property	
	Unsuitable weather and climate conditions such as lack of water, scorching sun and hot weather	Construction of the simple "Shabestan" for Medina Mosque for climatic comfort	
	The habit of camping due to weather conditions	Lack of desire to build a mosque in the early years	
		The formation of the courtyard and wide-open space in Medina Mosque	
		Unsuitable geographical conditions and little connection with the surrounding lands	The use of available materials (palm tree trunks and stones) Building the Kaaba in a simple cubic form

نص ده فرمان پروردگار منقش بود و این همان تابوت عهد یا صندوق تورات بود. در مقابل خیمه یهود یک محراب پیشکش قرار داشت که یهودیان می توانستند قربانی ها و پیشکش ها را بر آن قرار دهند. فضای اصلی درون این خیمه مقدس مقدسات یا آرک نام داشت و مخصوص نگهداری تابوت عهد بود (شکل ۴) و هیچ کس جز موسی و طبقه کهنه و ربانیون اجازه دیدن آن، رفتن به آن و لمس آن را نداشتند.

اگر کسی مرتکب چنین گناهی می شد، هر آئینه روحی قادر و توانا که درون آن نهفته بود، او را هلاک

خود بازگشت و سپس مذبحی در دامنه کوه با دوازده ستون به شماره دوازده سبط بنی اسرائیل بنا نهاد. پس از آن دستور داد خیمه ای مخصوص عبادت بر پا کردند که آن را خیمه عهد می گفتند. این خیمه را شاید بتوان نخستین مکان دینی انسان ساخت این قوم نامید.

روایات و اخبار قدیمه حاکی است که موسی بدرون آن می رفت و به سکوت و انقطاع تمام، کلام یهوه را استماع می فرمود. اندرون آن خیمه صندوقی نیز می نهادند با محتوای لوح سنگی که بر روی آن

را می‌توان علاوه بر وجود تابوت عهد، در اعتقادات پیشین این سرزمین دید. چنانچه در جدول ۱ در بستر جغرافیایی ذیل موقعیت جغرافیایی آمد، آنان با وفور سنگ و صخره در سرزمین خویش مواجه بودند و همچنین به تقدس آن می‌پرداختند، لذا در دسترس‌ترین و بهترین مصالح برای ساخت معبد اورشلیم را سنگ یافتند. به این ترتیب به اعجاب این معبد می‌افزودند و برای این معبد سنگی نیز خواصی جادویی قائل بودند.

در نقشه اولیه معبد اورشلیم فضای مقدس مقدسات یا آرک به منظور نگهداری تابوت عهد را مجدداً می‌یابیم. چنانچه در شکل ۶ پیداست این فضا در ارتفاع بالاتری نسبت به سایر فضاهای این معبد قرار گرفته است. آنچه پیش از این در جدول ۱ در بستر فرهنگی ذیل باورها، ارزش‌های فردی و اعتقادات حاصل از آئین پیشین سرزمین و یا دین جدید ترویج یافته در خصوص باور یهود به وجود جهات مقدس و ارتباط جهت عمودی و تقدس یک مکان بدان اشاره شد؛ در فضای مقدس مقدسات معبد خود را به نمایش گذاشت، چراکه بودن در پایین نشانی از تنزل است و ابراهیم، موسی و برخی پیامبران حرکت به سوی بالا، پیامبری در کوه و مرگ در آن را برگزیدند.

فضای دومی که برای اولین بار در نقشه این معبد خود را به منصفه ظهور رسانید، فضای قدس است (شکل ۶). قدس محل تجمع افراد، فضای عبادت و دعای یهودیان بود (Dehghan, 2010). این فضا که تا پیش از این به دلیل نداشتن امکان و اجازه افراد طبقه عادی در قوم یهود به عبادت در کنار مقدس مقدسات و تابوت عهد، دلیلی بر وجود آن در خیمه نخستین احساس نمی‌شد، به معبد اول اورشلیم افزوده شد و محراب پیشکش، این بار در برابر فضای قدس قرار گرفت. باور به سلسله مراتب اجتماعی مذکور در بستر اجتماعی ذیل آداب و رسوم، عادات جمعی و هنجارها و ارزش‌های جامعه در جدول ۱ مجدداً در پیدایش معبد اورشلیم در قالب تقسیم‌بندی فضاهای معبد اورشلیم به محراب پیشکش، قدس و مقدس مقدسات و وجود سلسله مراتب اجتماعی در اجازه دسترسی به این فضاها دیده می‌شود (شکل ۶).

در شکل ۷ مدلی بر وجود این سلسله مراتب در فضاهای درونی و بیرونی معبد اورشلیم و کنیسه‌های نخستین تصویر شده است. هر چه به مرکز دایره نزدیک‌تر می‌شویم بر تقدس فضا افزوده می‌شود.

هولم پس از خرابی معبد اورشلیم، خانه‌ها و نخستین کنیسه‌ها را محل خدمات‌رسانی به مردم می‌داند. روحانیون یهودی اعتقاد داشتند که خانه جایگزین معبد اورشلیم و به عنوان مکان دینی کلیدی یهود است. میز و غذای آن جایگزین محراب و مذبح معبد است و قرص نان روی میز نشان از مراسم آئینی در معبد دارد (Holm, 1994). توجه اولیه

می‌ساخت (Mobaleghi Abadani, 1994: 175). آنچه پیداست ریشه باور به سلسله مراتب اجتماعی و قومی که در جدول ۱ در بستر اجتماعی و وجه آداب و رسوم، عادات جمعی و هنجارها و ارزش‌های جامعه آمد، را می‌توان در این سال‌ها دید، به طوری که تنها افراد خاص یهود و طبقه ربانیون اجازه دیدن و لمس تابوت عهد را می‌یافتند.

همچنین چنانچه در بررسی بستر اجتماعی و وجه سیاسی آن در جدول ۱ آمد، قوم اسرائیل به سرزمین‌های مختلفی جابه‌جا شدند و به دلیل این جابه‌جایی، لزوم وجود ساختمانی موقت یعنی خیمه به وجود می‌آمد. آنان خیمه را جمع و زمانی که در محل مشخصی سکنی می‌گزیدند این خیمه را مجدداً برپا می‌کردند. شکل ۴ و ۵ نقشه پرستشگاه خیمه‌ای یهود و پرسپکتیو آن را نشان می‌دهد.

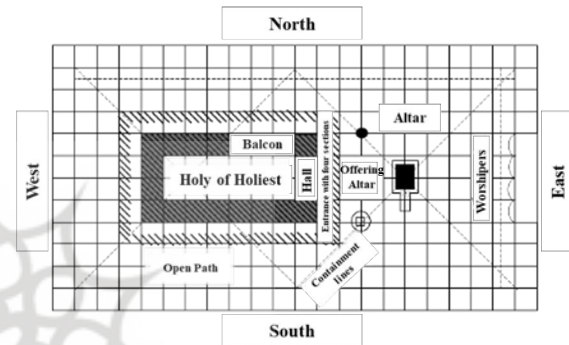

Fig. 4. The map of the first Jewish tabernacle of worship, which shows the Holy of Holiest, which was the location of the Ten Commandments. The altar, the offering altar and the worshippers' place were located outside the tent (Dehghan, 2011, redrawn by the authors)

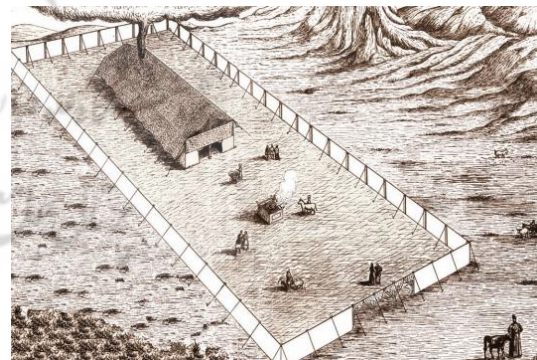

Fig. 5. Perspective of the first Jewish tabernacle. The stone tablet of the Ten Commandments was inside this tent and in a box, and ordinary people were not allowed to enter it (Wasserman, 2011)

معبد اورشلیم و کنیسه‌های نخستین: معبد اورشلیم از دیگر مکان‌های دینی قوم یهود است. در بررسی بستر اجتماعی و وجه سیاسی آن در جدول ۱ به استقرار داوود در اورشلیم اشاره شد. در نتیجه این امر بود که نیاز به وجود مکانی دائمی برای نگهداری تابوت عهد به وجود آمد. این مکان همان معبد اورشلیم بود که در عصر سلیمان تکمیل شد. معبد اورشلیم برای یهود معبدی سنگی، مقدس، با عظمت و چشم‌گیر بود (Entezar Hojjat, 2007). دلیل این امر

عادی قوم یهود کشیده می‌شد و تنها افراد خاص یهود و در والاترین درجه روحانیت، خام‌ها و افراد پاک، بعضاً در یک روز از سال اجازه ورود به آن را پیدا می‌کنند که باز هم سلسله مراتب اجتماعی موجود در بستر اجتماعی را نشان می‌دهد.

هولم بیان می‌کند که یهودیان عقیده دارند در معابد یهودی اورشلیم خدا حضور دارد به همین سبب اکثر کنیسه‌های نخستین رو به سوی اورشلیم و بیت‌المقدس ساخته می‌شدند (Holm, 1994). این امر مجدداً اعتقاد به جهات مقدس را که در بستر فرهنگی ذیل باورها، ارزش‌های فردی و اعتقادات حاصل از آئین پیشین سرزمین و یا دین جدید ترویج یافته در آن آمد، به منصفه ظهور می‌رساند. در کنار این مطلب تلاش یهودیان بر این بود که با تعبیه در ورودی کنیسه‌های نخستین در جبهه شرقی، چنانچه در تصویر خیمه عهد قابل مشاهده است، امکان حرکت به سوی غرب و مطابق با باور به تقدس برخی جهات را فراهم گردانند.

در کنیسه‌های متاخر عموم خدمات کنیسه‌ها در بخش مرکزی آن و بعضاً یک میز یا سکو، یا همان بیمه^{۱۴} انجام می‌گیرد. در الگوی معبد خیمه‌ای یهود این سکو همان محراب پیشکش بود که در طراحی کنیسه‌ها به بیمه و منبر تبدیل گردید و افراد در شمال و جنوب و غرب و رو به روی آن می‌نشینند. بیمه نباید از آرک یا طومارخانه بالاتر باشد. از نظر ارتفاع سکوی خطابه و منبر که بعدها به منظور وعظ به کنیسه اضافه شد، هرگز نباید در ارتفاع بالاتری نسبت به آرک قرار گیرد. چراکه آرک در سلسله مراتب تقدس و رای بخش‌های دیگر قرار دارد.

قدس یا جایگاه نشستن، عبادت و دعای یهودیان نیز مطابق با الگوی معبد اولیه اورشلیم به کنیسه‌های نخستین افزوده شد. قدس یکی از اصلی‌ترین بخش‌های کنیسه گردید. چراکه مطابق با آنچه در بستر اجتماعی موجود ذیل آداب و رسوم، عادات جمعی و هنجارها و ارزش‌های جامعه آمد، امکان ایجاد مجمع مقدس یهودیان به منظور تربیت و روشننگری اعضای جامعه اسرائیل در آن انجام می‌گرفت. بعدها به دلیل اینکه برخی فرائض طولانی بودند، صندلی‌هایی در جهات مختلف به این سالن اضافه شد و سازماندهی این صندلی‌ها نه به سوی اورشلیم بلکه به سوی بیمه است. جدول ۳ چکیده‌ای از اهم تأثیرات بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی موجود در سرزمین پیدایش دین یهود را در پیدایش خیمه عهد، معبد اورشلیم و کنیسه‌های نخستین نشان می‌دهد.

بحث و نتیجه‌گیری

در ارائه نتایج حاصل از بررسی تأثیر بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی موجود در سرزمین پیدایش دین اسلام و یهود بر نخستین مکان‌های دینی آنان در مرتبه اول نتایج حاصل از تحلیل تأثیر

به خانه و تاکید بر خانواده و قومیت بنی‌اسرائیل، پیوستگی انفکاک‌ناپذیر میان این قومیت و دین را، چنانچه در بستر اجتماعی موجود ذیل آداب و رسوم، عادات جمعی و هنجارها و ارزش‌های جامعه آمد، نشان می‌دهد.

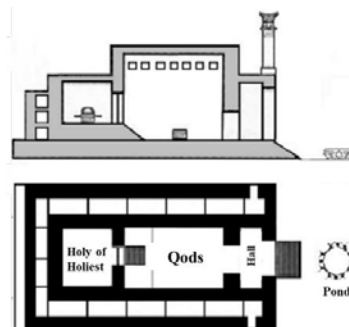

Fig. 6. Map and cross-section of the first temple of Jerusalem, where the Holy of Holiest was installed at highest point than other spaces in order to keep the Ark of the Covenant. The holy space, which was the place of gathering and worship of the Jews, was moved into the tent for the first time in the first temple of Jerusalem (Bibleodyssey, 2020; redrawn by authors)

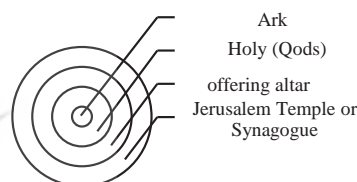

Fig. 7. The hierarchy of sanctity in the spaces of the Jerusalem temple or the first synagogues in the form of concentric circles that increase the sanctity of the spaces as they approach the center

مکان دینی دیگری که از آن نام برده شد کنیسه است که مجمع عمومی یهودیان را فراهم می‌کند. اعتقاد به جهات مقدس که در بررسی بستر فرهنگی ذیل باورها، ارزش‌های فردی و اعتقادات حاصل از آئین پیشین سرزمین و یا دین جدید ترویج یافته آمد باعث شد در صورت امکان، یهودیان به دلیل اعتقاد به حرکت به سوی بالا و تقدس این حرکت، کنیسه را بر بلندترین نقطه شهر بسازند. چنانچه پیش از این آمد مکان کلیدی معبد اورشلیم نیز مقدس مقدسات یا آرک بوده است که به منظور نگهداری تابوت عهد و ده فرمان خدا در ارتفاعی بالاتر از سایر بخش‌های معبد احداث گردید. پس از ویرانی معبد اورشلیم تابوت عهد ناپدید گردید، اما همین الگو در ساخت نخستین کنیسه‌های نخستین بکار برده شد. البته مقدس مقدسات دیگر نه مکانی برای نگهداری تابوت عهد، بلکه به جایگاه الواح تورات تغییر عملکرد داد و همچنان در ارتفاع بالاتری نسبت به سایر بخش‌های کنیسه قرار می‌گرفت. البته در کنیسه‌های متاخر به دلیل عدم نیاز به فضایی مجزا به منظور نگهداری تورات، این فضا به دیواری در جبهه غربی و به صورت طاقچه‌ای در این دیوار طراحی می‌گردد. در برابر این طاقچه نیز بعضاً پرده‌ای پر نقش آویخته می‌شود که نمادی است از پارچه‌ای زربفت که به روی ده فرمان پروردگار به منظور عدم رویت طبقه

تأثیر مستقیم در پیدایش کعبه و مسجد مدینه یافته است. این تأثیرات در قالب لزوم وجود ساختمانی ساده و یگانه چون کعبه، دعوت به ساخت مکانی مدعی بی‌واسطگی بین انسان و خدا و بی‌پیرایه چون مسجد مدینه به منظور رتق و فتق امور معنوی و دنیوی مسلمانان، لزوم ادای نماز و دستورالعمل‌های عملی و رفتاری دین جدید در این مسجد به منصفه ظهور رسید.

در بررسی بستر اجتماعی سرزمین و وجه اقتصادی این بستر مرام دستگیری از نیازمندان موجود در پیش از سده ۶، به همراه مذمت ثروت انباشتن و اهمیت تقسیم عادلانه دارایی جامعه اسلامی دارای تأثیراتی در پیدایش مسجد مدینه بوده است. تقاضای جامعه برای دوری از تجمل و بی‌عدالتی در مسجد مدینه به ظهور رسید. سادگی این مسجد، تعبیه محلی برای زندگی مسکینان و نگهداری از بیت‌المال در آن موجبات جلب مردم را فراهم کرد.

این بسترها به تفکیک سرزمین پیدایش دین اسلام و یهود بر مکان‌های دینی آنان بازگو شد و در مرتبه دوم نتایج حاصل از تطبیق و قیاس آنان ارائه شد. اهم نتایج حاصل از تحلیل این بسترها در جهت پاسخ به پرسش اصلی پژوهش به تفکیک سرزمین پیدایش دین اسلام و یهود شامل موارد ذیل است:

در خصوص نتایج حاصل از تحلیل تأثیر بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی موجود در سرزمین پیدایش دین اسلام بر مکان‌های دینی آن: در بررسی بستر فرهنگی و وجه باورها، ارزش‌های فردی و اعتقادات حاصل از آئین پیشین سرزمین و یا دین جدید ترویج یافته، پژوهش باور به اهمیت زندگی در دنیا را که ریشه در اعتقادات پیش از سده ۶ میلادی داشته است و همچنین توحید و دوری از شرک، ارزش تعامل بین دنیا و جهان پس از مرگ، دعوت به نماز و دستورالعمل‌های رفتاری و افزایش شان انسان تا مرتبه خلیفه خداوندی در دین جدید اسلام را دارای

Table 3. Abstracts of the main influences of the cultural, social and geographical contexts in the land of the origin of the Jewish religion in the creation of the Tabernacle of the Covenant, the Temple of Jerusalem and the first synagogues

Context	The aspect under consideration	The situation of the land of the origin of the Jewish religion in the studied contexts and aspects	Influence on the creation of the Tabernacle of the Covenant, the Temple of Jerusalem and the first synagogues
Cultural context	Beliefs and individual values resulting from the previous religion of the land or the new religion promoted	Belief in the magical power of stones Consecration of the mountain	Proclaiming God's Ten Commandments on stone and the need to keep it in the Tabernacle of the Covenant Building the Temple of Jerusalem with stone
		Belief in holy directions - connection of vertical direction with holiness	Construction of the ark at a higher location in the Temple of Jerusalem Building a synagogue on the highest point of the city Modeling the construction of the ark at a higher location than other parts of the synagogue The western wall as a niche for the Torah tablets replaces the construction of the Holy of Holiest or Ark and was placed higher than other parts of the synagogue Construction of synagogues facing Jerusalem The existence of the entrance of the synagogue in the east in order to be able to move towards the west
Social context	Political aspect	David's kingdom and settlement in Jerusalem	The necessity of having a permanent place to keep the Ark of the Covenant
		The inseparable connection between ethnicity and religion Belief in social and ethnic superiority Ethnicism and pride in ethnicity The dissolution of the individual identity of the Jewish person in the ethnicity The exclusivity of the possibility of erasing guilty to the members of the Israelite community Raising Jewish children in order to add to the Israeli community	Early attention to the house as a substitute for the Jerusalem temple The formation of the holy space in the synagogues in order to provide the possibility of creating the Holy Synod of Jews
		Belief in the existence of ethnic and social hierarchy	The existence of social hierarchy to access the main space of the Tabernacle of the Covenant The division of the spaces of the Jerusalem temple into the offering altar, the Holy of Holiest and the Holy. The existence of social hierarchy in allowing access to the spaces of the Temple of Jerusalem The presence of cloth with gold threads in the place of the Torah tablets in order not to be seen by ordinary people
Geographical context	Geographical location	The abundance of rocks and mountains in the Jewish land	Proclamation of God's Ten Commandments on a stone tablet Building the Temple of Jerusalem with stone

ساخت مقدس مقدسات یا آرک در ارتفاع بالاتری در معبد اورشلیم، ساخت کنیسه‌های نخستین بر بلندترین نقطه شهر و یا رو به سوی اورشلیم و اهمیت تعبیه در ورودی کنیسه‌های نخستین در جهت شرقی بنا بوده است.

در بررسی بستر اجتماعی و وجه سیاسی این بستر، پادشاهی داوود و استقرار در اورشلیم لزوم وجود مکانی دائمی برای نگهداری تابوت عهد یعنی معبد اورشلیم را به جای مکانی موقت چون خیمه پدید آورد. در همین بستر و وجه آداب و رسوم، عادات جمعی و هنجارها و ارزش‌های جامعه، تاکید بر وجود سلسله مراتب قومی و برتری اجتماعی یهود، به پیدایش سلسله مراتب اجتماعی به منظور طراحی و امکان دسترسی به فضای اصلی خیمه عهد، معبد اورشلیم و کنیسه‌های نخستین انجامید.

در بستر جغرافیایی نیز در وجه موقعیت جغرافیایی، به فراوانی صخره و کوه در این موقعیت و تقدس و اعجاب آوری آن در سرزمین یهود اشاره شد که موجب ابلاغ ده فرمان خداوند بر لوحی سنگی به منظور پذیرش قوم و ساخت معبد اورشلیم با سنگ گردید.

نتایج حاصل از تطبیق و قیاس تاثیر بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی موجود در سرزمین پیدایش دین اسلام و یهود بر نخستین مکان‌های دینی آنان: نخستین مکان‌های دینی هر دو دین یعنی کعبه، مسجد مدینه و نخستین مساجد اسلامی در دین اسلام و خیمه عهد، معبد اورشلیم و کنیسه‌های نخستین در دین یهود، از منظر تاثیرپذیری از بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی موجود در سرزمین مشترک بودند. همچنین مطالعه تطبیقی پژوهش نشان داده است که اگرچه پیدایش مکان‌های دینی در ادیان اسلام و یهود، از منظر تاثیرپذیری از این بسترها مشترک، اما از نظر میزان تاثیر هر یک از این بسترها مشابه نبوده است. به عنوان مثال بررسی بستر اجتماعی و وجه اقتصادی مربوط به آن در سرزمین دین یهود، تاثیر قابل توجهی را در شکل‌گیری مکان‌های دینی چون خیمه عهد و یا کنیسه‌های نخستین نشان نداده است، در حالی که از بررسی تاثیر این وجه از بستر اجتماعی در سرزمین پیدایش دین اسلام بر نخستین مکان‌های دینی مسلمانان، مواردی از تاثیر در ساخت کعبه و مسجد مدینه استخراج شد. چنانچه پیش از این آمد مطالعه میزان، مرتبه و درجه تاثیرپذیری مکان‌های دینی از بسترهای نامبرده بر شکل‌گیری نخستین مکان دینی در محدوده مطالعات این پژوهش نبوده است. لذا وزن‌دهی به این بسترها و رتبه‌بندی آنها به منظور فهم میزان تاثیر هر یک بر مکان‌های دینی ادیان می‌تواند در پژوهش‌های آتی مد نظر قرار گیرد.

در بررسی تطبیقی بستر فرهنگی و وجه باورها، ارزش‌های فردی و اعتقادات حاصل از آئین پیشین

در بررسی همین بستر و وجه سیاسی آن به عدم وجود حاکمیت سیاسی مستقل پیش از سده ۶، دشمنی طوایف موجود حدود سده ۶ میلادی، مفهوم وحدت و امت واحد پس از اسلام و آزار و اذیت قریش و هجرت مسلمانان از مکه به مدینه به عنوان عوامل تاثیرگذار در پیدایش نخستین مکان‌های دینی در دین اسلام اشاره شد. این تاثیرات شامل نیاز به وجود مکانی چون مسجد مدینه به عنوان پایگاهی برای حکومت، ابلاغ دستورات حکومتی و رسیدگی به امور قضایی، امکان تعبد پروردگار به صورتی جمعی در کعبه و مسجد مدینه و تجربه اتحاد و وحدت امت با عبادت در زمان مشخص رو به سوی مکانی یگانه چون کعبه بوده است.

در بررسی بستر اجتماعی سرزمین و وجه آداب و رسوم، عادات جمعی و هنجارها و ارزش‌های جامعه، پژوهش باور و مرام مروت را در اختصاص بخشی از مسجد مدینه به افراد مسکین تاثیرگذار یافته است. همچنین وجود روحیه جمعی برای زندگی در پیش از سده ۶ و نفوذ فردمحوری بجای این روحیه در حدود قرن ۶ و پس از آن و همچنین ارزشمندی جامعه‌های عادلانه نیز به عنوان عوامل تاثیرگذار در ساخت کعبه و مسجد مدینه معرفی شد. کعبه، تمرینی برای گریز از فردمحوری، برابری و عدالت اجتماعی گردید و همراه با مسجد مدینه، امکان تعبد پروردگار به صورتی جمعی را فراهم کرد و در پیوندی عمیق با زندگی روزمره جامعه اسلامی شکل گرفت.

در بررسی بستر جغرافیایی و وجه شرایط اقلیمی و جوی، عادت به بادیه نشینی ناشی از شرایط نامناسب جوی و کمبود آب و آفتاب سوزان از مواردی است که بدان اشاره شد و تاثیر آن را بر ساخت کعبه، مسجد مدینه و مساجد نخستین اسلامی در قالب استفاده از مصالح در دسترس و بوم‌آورد برای ساخت این مکان‌های دینی، احداث شبستانی ساده برای آسایش اقلیمی و شکل‌گیری صحن و فضای باز وسیع می‌بینیم. در همین بستر در وجه موقعیت جغرافیایی پژوهش شرایط نامناسب جغرافیایی را که موجب ارتباط اندک با سرزمین‌های اطراف می‌شد در استفاده از مصالح در دسترس و بوم‌آورد و ساخت کعبه به فرم مکعبی و ساده موثر یافته است.

در خصوص نتایج حاصل از تحلیل تاثیر بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی موجود در سرزمین پیدایش دین یهود بر مکان‌های دینی آن: پژوهش در در بررسی بستر فرهنگی و وجه باورها، ارزش‌های فردی و اعتقادات حاصل از آئین پیشین سرزمین و یا دین جدید ترویج یافته، اعتقاد به نیروی جادویی سنگ‌ها، تقدیس کوه و اعتقاد به ارتباط جهات با تقدس را دارای تاثیر مستقیم در پیدایش خیمه عهد، معبد اورشلیم و کنیسه‌های نخستین یافته است. این تاثیرات شامل مواردی چون لزوم نگهداری از ده فرمان در خیمه عهد، ساخت معبد اورشلیم با سنگ،

مطالعات می‌تواند در منابع موجود در سایر ادیان، بسترهای سرزمین، مکان‌های دینی و هنر و معماری ادیان انجام پذیرد؛ به مطالعه تطبیقی آثار هنری و معماری ادیان پرداخته و از نتایج و دستاوردهای حاصل از آن بهره‌جویی شود.

پی‌نوشت

- Holloway, Richard
- Katz, Steven T
- Goodman, Martin
- Magness, Jodi
- Raymond, Capt, E
- Garaudy, Roger
- Kuban, Dogan
- Holm, Jean
- Connor, Kevin
- Haffman, Douglas R
- Verkaiik, Oskar
- Yahoeh
- Diaspora
- Bimah

تشکر و قدردانی

موردی توسط نویسندگان گزارش نشده است.

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافی برای ایشان وجود نداشته است.

تأییدیه‌های اخلاقی

نویسندگان متعهد می‌شوند که کلیه اصول اخلاقی انتشار اثر علمی را براساس اصول اخلاقی COPE رعایت کرده‌اند و در صورت احراز هر یک از موارد تخطی از اصول اخلاقی، حتی پس از انتشار مقاله، حق حذف مقاله و پیگیری مورد را به مجله می‌دهند.

منابع مالی / حمایت‌ها

موردی توسط نویسندگان گزارش نشده است.

مشارکت و مسئولیت نویسندگان

نویسندگان اعلام می‌دارند به‌طور مستقیم در مراحل انجام پژوهش و نگارش مقاله مشارکت فعال داشته و به‌طور برابر مسئولیت تمام محتویات و مطالب گفته‌شده در مقاله را می‌پذیرند.

References

- Adiyia, M & Ashton, W. (2017). *Comparative research, Rural development institute*, Brandon University.
- Armstrong, K. (2003). *Theology from Abraham until now; Judaism, Christianity and Islam*. Translated by Mohsen Sepehr, Tehran: Markaz (In Persian).
- Balkhari, H. (2004). *History of art in Islamic civilization*. The first volume, Tehran: Hosn Afra (In Persian).
- Bibleodyssey. (2018). Retrieved from: <https://www.bibleodyssey.org/en/tools/image-gallery/s/>

سرزمین و یا دین جدید ترویج یافته، پژوهش پیدایش نخستین مکان‌های دینی را در هر دو دین اسلام و یهود، تأثیرپذیرفته از دین جدید ترویج یافته یعنی اسلام و یهود، در کنار اعتقادات و باورهای پیشین موجود در سرزمین چون تعامل بین دنیا و آخرت و توحید و دوری از شرک در اسلام و اعتقاد به جهات مقدس و تقدس سنگ در یهود یافته است.

در بررسی تطبیقی بستر اجتماعی و وجه آداب و رسوم، عادات جمعی و هنجارها و ارزش‌های جامعه، با توجه به اهمیت روحیه جمعی و ارزشمندی جامعه عادلانه در دین اسلام، پژوهش نخستین مکان‌های دینی این دین، یعنی کعبه و مسجد مدینه، را با محوریت تعبد جمعی و امکان دسترسی برابر افراد مختلف جامعه به فضاهای مختلف این مکان‌ها یافته است، در مقابل در همین وجه از این بستر در دین یهود، با نظر به اعتقاد به وجود سلسله مراتب قومی و اجتماعی، تقسیم‌بندی ارزشی فضاهای خیمه عهد و معبد اورشلیم، به عنوان نخستین مکان‌های دینی یهود و وجود سلسله مراتب اجتماعی به منظور دسترسی به فضاهای درونی این مکان‌ها برای طبقات مختلف جامعه را شاهد هستیم.

این پژوهش به تأیید تأثیر بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی موجود در سرزمین پیدایش ادیان اسلام و یهود بر شکل‌گیری نخستین مکان‌های دینی و وجه مختلف و چگونگی این تأثیر پرداخته است. نتایج حاصل از این پژوهش می‌تواند برای معمارانی که بدنبال طرح‌اندازی نمونه‌ها و آثار معماری دینی، آن‌هم در راستای بسترهای موجود در سرزمین خویش هستند، راهگشا باشد. همچنین این نتایج به دین‌پژوهان، هنرمندان و معماران معاصر می‌آموزد که معماری دینی را به عنوان اثری قائم به ذات و بدون نسبتی با بسترها و زمینه‌های موجود در سرزمین نپندارند و فهم معماری دینی را در مناسبت آن با بسترهای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی سرزمین خویش بچینند.

ضمن اینکه این پژوهش و نتایج حاصل از آن تنها در بخش محدودی از مطالعات میان‌رشته‌ای حوزه هنر و معماری دینی انجام پذیرفته است، این

- City Christian Publishing.
8. Dehghan, Farid. (2010). *Architecture of religious places*. Tehran: Yazda (In Persian).
  9. Durant W. (1958). *History of civilization*. Translated by Ahmad Aram and others, first volume, Tehran: Iqbal Afra (In Persian).
  10. Entezar Hojjat, M. (2007). A brief history of the Jewish people and religion. *Aftab Asrar*, (2)1, 53-61 (In Persian).
  11. Garaudy, R. (1985). *Mosquee, miroir del' Islam*.
  12. Gardner, Helen. (2008). *art through ages*. Translated by Mohammad Taghi Faramarzi, Tehran: Aghaz (In Persian).
  13. Goodman, Martin (2018). *A history of Judaism*, Princeton University Press.
  14. Haffman, D, R. (2010). *Seeking the Sacred in Contemporary Religious Architecture (The Sacred Landmarks Series)*, Kent State University Press.
  15. Hakimi, M. (1989). *Muslim knowledge*. Tehran: Islamic culture (In Persian).
  16. Hamidi, S, J. (1985). *History of Jerusalem*. Tehran: Amir Kabir (In Persian).
  17. Holloway, R. (2016). *A Little History of Religion*, Yale University Press.
  18. Holm, J. (1994). *sacred place*, edited: john Bowker, London.
  19. Irvani, Sh. (2004). Historical roots and educational effects of belief in election in Judaism. *Journal of Psychology and Educational Sciences*, (1) 34, 177-200 (In Persian).
  20. Jozi, M, R. (1998). In the secrets of Hajj and Kaaba. *Rewaqa*, (1)1, 5-10 (In Persian).
  21. Katz, S, T. (2006). *The Cambridge history of Judaism*, Cambridge University Press.
  22. Kuban, D. (1989). *Development of religious architecture in later periods*, Brill.
  23. Madandar Arani, A. (2015). Comparative studies in education: application of new research methods, *family and research*, 27, 69-90 (In Persian).
  24. Magness, J. (2012). *The Archaeology of the Holy Land: From the Destruction of Solomon's Temple to the Muslim Conquest*, Cambridge University Press.
  25. Mahdizadeh, A. (1993). *Esm-e-Azam in Jewish religion, articles and reviews*. Tehran: University of Tehran (In Persian).
  26. Majlesi, M. (1994). Mahdi Mououd: translation of the 13th volume of Bihar al-Anwar. Translation by Ali Devani, publisher: Dar al-Ketab al-Islami (In Persian).
  27. Malerbe, M. (2000). *Man and religions: the role of religion in individual and social life*. Translated by Mehran Tavakoli, Tehran: Ney (In Persian).
  28. Miller W. (2003). *The history of the old church in the Roman Empire and Iran*. Translated by Ali Nokhostin, Tehran: Asatir (In Persian).
  29. Mobaleghi Abadani, A. (1994). *History of world religions*. The second volume, Tehran: Mantegh (In Persian).
  30. Nas, J. (1991). *A comprehensive history of religions*. Translated by Ali Asghar Hekmat, Tehran: Scientific and Cultural (In Persian).
  31. Pahlvanzadeh, L. (2011). How mosques are formed and their physical differences with places of worship of other religions, synagogues and churches. *Journal of Geography (Regional Planning)*, (2)2, 7-30 (In Persian).
  32. Papadopoulos, A. (1989). *Islamic architecture*. Translated by Heshmat Jazni, Tehran: Raja (In Persian).
  33. Pirnia, M, K. (1995). *Familiarity with Islamic architecture of Iran*. Edited by Gholamhossein Memarian, Tehran: University of Science and Technology (In Persian).
  34. Price, C. (1985). *History of Islamic art*. Translated by Masoud Rajab Nia, Tehran: AmirKabir (In Persian).
  35. Prochazka, A, B. (1994). *The architecture of the mosques of the world*. Translated by Hossein Sultanzadeh, Tehran: Amir Kabir (In Persian).
  36. Raymond, C, E. (1979). *King Solomon's Temple: A Study of its Symbolism*, Artisan Sales.
  37. Safai, H. (2015). Comparison of Jewish religious life during the dispersion in Canaan from the period of the first temple to the second destruction. *Marafet Adyan Journal*, (3)7, 85-100 (In Persian).
  38. Shahidi, S. J. (2004). *Analytical history of Islam*. Tehran: University of Tehran (In Persian).
  39. Shale, F. (1967). *The history of major religions*. Translated by Manouchehr Khodairam Mahbi, Tehran: University of Tehran (In Persian).
  40. Talbot Rice, D. (1996). *Islamic art*. Translated by Mah Malek Bahar, Tehran: Scientific and Cultural Publications (In Persian).
  41. *The Bible: Old Testament and New Testament* (2013). Translated by Henry Merton, William Glenn, Fazel Khan Hamdani, Asatir (In Persian).
  42. Verkaaik, O. (2014). *Religious Architecture: Anthropological Perspectives*, Amsterdam University Press
  43. Wasserman, J. (2011). *the Temple of Solomon: From Ancient Israel to Secret Societies*, Canada, Inner Traditions.
  44. Yarmohammadi, M. (2011). The influence of the location of the Arabian Peninsula on the spread of Islam and the emergence of Islamic civilization from the beginning to the end. *Research Journal of Islamic History, Culture and Civilization*, (3) 1, 119-144 (In Persian).

شروعگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

دو فصلنامه علمی
معماری و شهرسازی ایران